Mokṣākaragupta

Tarkabhāṣa

SARIT

SARIT

Contents

Contents i

I तर्कभाषा १

१ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ३

२ स्वार्थानुमानम् १४

३ परार्थानुमानम् २०

APPENDIX :A tentative restoration into Sanskrit of passages found in the Tibetan Version only. ४१

Pp. ४४१ ४३

P. ४८ ४३

P. ७१ ४४

P... ४४

The TEI Header ४४

Part I

[

तर्कभाषा]तर्कभाषा[1/ri]

१ प्रत्यक्षपरिच्छेदः

गुरुं प्रणम्य लोकेशं शिशूनामल्पमेधसाम् ।
धर्मकीर्तिमतश्रुत्यै तर्कभाषा प्रकाश्यते ॥§ 2

इह खलु प्रेक्षापूर्वकारिणोऽर्थिजनास्सर्वपुरुषार्थसिद्धिनिमित्तं प्रमाणमनुसरन्तीति प्रमाणमादौ व्युत्पाद्यते । § 3

प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्वगोचरम् । प्रमीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रमाणम् । तदेव सम्यग्ज्ञानम्, सन्देहविपर्यासदोषरहितत्वात् । अविसंवादकं ज्ञानं लोके सम्यग्ज्ञानमभिधीयते । न च संशयविपर्यासज्ञानयोरविसंवादकत्वमस्ति । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेतिज्ञानस्य, मरीचिकासु वा जलज्ञानस्य । अपूर्वो गोचरो अस्येत्यपूर्वगोचरम् । गोचरो विषयो घटादिः । तस्मादुत्पन्नं तदर्थप्रापणयोग्यं ज्ञानं प्रमाणम् ॥ § 4

ननु ज्ञानं कर्तृ पुरुषं प्रयोज्यमर्थं कर्मभूतं यदि कदाचिन्न प्रापयति तत्कथमप्रापकत्वात् प्रमाणं स्यात् ? उच्यते । न हि ज्ञानेन पुरुषो गले पादुकान्यायेन बलादर्थे प्रवर्तयितव्यः । अपि त्वेवंभूतमिदं वस्तुस्वरूपं नान्यथेत्यनेनाकारेण निश्चयो जनयितव्यः । स चेत्तेन कृतः, एतावतैवास्य प्रामाण्य मविरुद्धम् । पुरुषस्तु तत्र प्रयोजनवशात् प्रवर्ततामृते प्रयोजनं न 2/ri
प्रवर्तताम्, अर्थो वा योगिपिशाचादिभिरपह्रियताम् । ज्ञानस्य किमायातम् ? ॥ § 5

नन्वविसंवादकत्वेन ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । अविसंवादकत्वं च दृष्टार्थप्रापणात् । न च यद्दृष्टं तत्प्राप्यते, क्षणिकत्वात् । किंच रूपं दृष्टं, प्राप्यते च स्प्रष्टव्यम् । ततोऽन्यद्दृष्टमन्यत् प्राप्यत इत्यप्रतीतप्रापणात् कथं प्रामाण्यमस्य संगच्छताम् । न । यदि नाम वस्तुतोऽन्यदेव प्राप्यते तथापि दृष्टमेव मया प्राप्तमित्येकत्वाध्यवसायात् प्रतीतप्रापणमभिधीयते । यत्तु मरीचिकादिजलज्ञानं तदप्रापणयोग्यत्वादप्रमाणमेव ॥ § 6

नन्विदं प्रापणयोग्यमिदं नेत्यर्थक्रियाप्राप्तिमन्तरेण निश्चेतुमशक्यम् । ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण तु न भ्रान्ताभ्रान्तयोर्भेदोऽवधार्यते । ततश्च कथं तत्सम्यग्ज्ञानमिति चेत् । नैष दोषः । यद्यपि ज्ञानमात्रोदयाद्वैशिष्ट्यमनयोरवधारयितुं न शक्यते । तथापि ज्ञानविशेषोदयाद्यथैकस्य वैशिष्ट्यं तथोच्यते । तथा हि-यदि नाम मन्दबुद्धिरुत्पत्तिवशादविसंवादकत्वं ज्ञानस्य नावधारयितुं

---

२ श्रुत्यै] tabha-T Chogs. kyi. grags. pa'i. lugs. mñan. phyir. tabha-my श्रोतुं.

१९ त्वात्] tabha-T, tabha-G --यद्दृष्टं तत्प्राप्यंते अक्षणिकत्वात् ।

समर्थः, तथापि दाहपाकावगाहनस्नानपानोन्मज्जनाद्यर्थक्रियां दूरतोऽनुभवतो नरस्य दर्शनेनोच्चलद्धूमादिदर्शनेन चावधारयति । अमन्दबुद्धिस्तु पटुतर- 3/ri प्रत्यक्षेणैवावधारयति, न त्वर्थक्रियाप्राप्त्या । यद्यविसंवादलक्षणं प्रामाण्यं तदा श्रोत्रज्ञानस्याधिगतार्थाप्रापकत्वात् कथं प्रामाण्यमिति चेन्न । *अर्थस्वरूपप्रतीतिर्हि प्रामाण्यम् । तच्च बाह्यार्थक्रियाप्राप्तिमन्तरेणापि सम्भवति । यदुक्तम्, *प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ॥ अविसंवादनम् इति । शब्दस्य श्रुतिमात्रेणैव चरितार्थत्वात् श्रुतिरेव तत्रार्थक्रियास्थितिः । यथा रविचन्द्राम्बुदचित्रादीनां दर्शनमेवार्थक्रियास्थितिः । तदुक्तम्ज्ञेयस्वरूपसंवित्तिरिष्टा तत्र क्रियास्थितिः इति । *प्रथमं तु प्रेक्षावानर्थक्रियार्थितया जलानलादावर्थक्रियासन्देहादेव प्रवर्तते । यदि नाम तस्यैव नास्ति सन्देहो मे वर्तत इति तथापि साधकबाधकप्रमाणाभावाद्युक्तः सन्देहो भवन् केन वार्यते इति । तस्मात् स्थितमेतत्--आसादितनिरन्तरार्थक्रियाव्यवहारात्पटुतरप्रत्यक्षोदयादेवार्थे प्रवर्तते मन्दबुद्धिस्तु ताद्रूप्यानुमानादिति । अत एव तु प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यम् । कस्यचित्तु परतः । योगिज्ञानस्य स्वसंवेदनस्य च स्वत एव प्रामाण्यम् । अनुमानस्य तु निश्चयात्मकत्वात् स्वत एव प्रामाण्यम् । तेनायमर्थः--प्रथमत एव यद्विज्ञानं विषये प्रवृत्तं तदेव प्रमाणम् । न तु तत्रैव 4/ri पश्चाद्भावि ज्ञानान्तरमपि । गृहीतग्राहि त्वेन तस्याप्रामाण्यात् । यथा घटं निर्विकल्पकेन ज्ञानेन दृष्ट्वा पश्चात्तस्मिन्नेव विषये घटोऽयमिति सविकल्पकं ज्ञानं स्मरणरूपम् । यथा वा पर्वतादौ धूमं दृष्ट्वा वह्निरत्रेत्यनुमानज्ञानानन्तरं पुनरपि तत्रैव वह्निरत्रेत्यनुमानज्ञानम् । सम्यग्ज्ञानं प्रमाणमित्युक्ते सामर्थ्याज्जडस्वभावस्येन्द्रियादेः परिच्छेदकत्वाभावात् प्रामाण्यं निरस्तम् । परिच्छेदकत्वं हि बोद्धृत्वम् । तच्च ज्ञानस्यैव निजरूपम् । तत्कथमज्ञानात्मन इन्द्रियादेः स्वरूपं भवितुमर्हतीति ॥ §7

तद्द्विविधं प्रत्यक्षमनुमानं चेति । प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् । अक्षमिन्द्रियं चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायाख्यम् । तस्मादुत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्ष मभिधीयते । ननु यद्यक्षाश्रितं ज्ञानं प्रत्यक्षं तदा मानसादि वक्ष्यमाणं ज्ञानत्रयमिन्द्रियादनुत्पत्तेः प्रत्यक्षं न स्यात् । अत्रोच्यते--प्रतिगतमक्षमिति यदुक्तं तत्प्रत्यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं प्रतिपादितम् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु प्रत्यक्षशब्दस्यार्थसाक्षात्कारित्वमेव रूढिवशादवगन्तव्यं पङ्कजवत् । ततः स्वसंवेदनादिकमपि ज्ञानं स्वसंवेदनरूपमर्थं साक्षात्करोतीति प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सिद्ध्यतीति ॥ §8

मीयतेऽर्थोऽनेनेति मानम् । अनुः पश्चादर्थे । पश्चान्मानमनुमानम् । 5/ri लिङ्गग्रहणलिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मरणयोः पश्चात् यद्विज्ञानं पर्वतादौ धर्मिणि प-

---

४ दा] tabha-G श्रवण.
४ *] tabha-G अर्थस्वभावनिर्धारणस्य प्रामाण्ये.
५ क्रिया] tabha-G प्रापणाभावेऽपि कदाचित्सत्त्वात्.
६ *] Cf. Pramanavartika II. १.
८ म्] tabha-G ज्ञेयस्वरूपविद्येव तत्रेष्टार्थक्रियास्थिता.
९ *] tabha-G प्रथमतः.
२५ क्ष] tabha-G; tabha-T मित्यर्थः.

रोक्षवस्त्वालम्बकं तदेवानुमानशब्देनाभिधीयते । एतच्च रूढिवशादवगन्तव्यम् । § 9

द्विविधवचनेन एकं त्रीणि चत्वारि पञ्च षडिति विप्रतिपत्तयो निरस्यन्ते । तथा हि--प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकः । प्रत्यक्षमनुमानं शाब्दं चेति सांख्यः । प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शाब्दं चेति नैयायिकः । प्रत्यक्षमनुमानं शाब्दमुपमानमर्थापत्तिरिति प्राभाकरः । प्रत्यक्षमनुमानं शाब्दमुपमानमर्थापत्तिरभावश्चेति मीमांसकः । § 10

द्विविधवचनेन द्वित्वे प्राप्ते प्रत्यक्षमनुमानं चेति पुनर्यदुक्तं तदन्यथाद्वित्वनिरासार्थम् । तथा हि वैयाकरणो ब्रूते प्रत्यक्षं शाब्दं चेति प्रमाणद्वयम् । § 11

तत्र अनुमानस्य प्रामाण्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यं चार्वाकेणेति प्रतिपाद्यते । तथाहि--स खलु प्रत्यक्षलक्षणं परप्रतिपादनाय प्रणयति । परस्य च बुद्धिर्न प्रत्यक्षा । किं तर्हि कायवाग्व्यापारादिकार्यादनुमेया । ततोऽनेन कार्यलिङ्गजमनुमानं बलाद भ्युपगतं स्यात् । परलोकनिषेधाय चानुपलम्भाख्यं साधनमाचष्टे । अतोऽसौ स्वयमेवानुमानेन प्रमाणेन व्यवहरति, नानुमानं प्रमाणमिति च ब्रुवन् कथं नाम नोन्मत्तश्चार्वाकः स्यात् ? § 12

6/ri

शाब्दं च ज्ञानं बाह्यार्थाविसंवादकत्वेन प्रमाणमेष्टव्यम् । अविसंवादकत्वं च सम्बन्धमन्तरेण न संगच्छते । न च शब्दानां बाह्यार्थेन सह कश्चित्सम्बन्धोऽस्ति । तथा हि— शब्दार्थयोः सम्बन्धो भवन् तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । तत्र न तावत्तादात्म्यं शब्दार्थयोः, अत्यन्तभेदेन प्रतिभासनात् । तादात्म्यं ह्येकत्वमभिधीयते । भिन्नप्रतिभासयोरप्येकत्वे स्वीक्रियमाणे गवाश्वादीनामप्येकत्वप्रसङ्गः । नापि तदुत्पत्तिः । अन्वयव्यतिरेकाभावात् । तस्मात् तदुत्पत्तिरित्येवं वक्तुं न शक्यते । तथा हि--शब्दव्यापारमन्तरेण स्वहेतोरेव मृत्पिण्डदण्डसलिलकुलालचक्रादेः सकाशादुत्पद्यमानो घटादिरर्थो दृश्यते । शब्दोऽपि बाह्यार्थं विनैव पुरुषेच्छामात्रेण ताल्वादिव्यापारादेवोत्पद्यते । अथ तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामन्य एव वाच्यवाचकत्वलक्षणः शब्दार्थयोः वास्तवः सम्बन्धोऽस्ति । एवं तर्ह्यसङ्केतविदोऽपि पुरुषस्य शब्दादुच्चरितान्नियतार्थप्रतीतिः प्राप्ता, योग्यतामात्रेणैव प्रदीपात् घटादिप्रतीतिवत् । न चैतदस्ति । तथा हि--अभिनवो नालिकेरद्वीपादायातः पुमानग्निशब्दं श्रुत्वाऽप्यग्निशब्दान्न किञ्चिदर्थं प्रत्येतीति । अथ तांस्तान्सङ्केतानपेक्ष्य तत्तदर्थप्रत्यायनयोग्य एवायं शब्दो

---

९ म्] tabha-G Here is quoted the following Sloka-प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ It is not found in tabha-T &tabha-my
१४ लाद] tabha-G अभ्युपेतं.
१६ च] tabha-G ब्रुवाणः कथं नोन्मत्तः.
१८ न] tabha-G सम्भवति ।
२६ योः] tabha-G स्वाभाविकःप्रतिबन्धो
२७ विदोऽपि] tabha-G प्रमातुः.

7/ri जायत इत्युच्यते । तन्न । न ह्येवमस्य प्रामाण्यमवतिष्टते । सर्वत्र सङ्केतस्य योग्यत्वात् । ततो न ज्ञायते किं विवक्षितार्थमाह, आहो स्विदन्यं वेति । अस्तु वा अन्य एव कश्चित्सम्बन्धः । तथा च सोऽपि केन सम्बन्धेन तयोः सम्बद्ध इति प्रष्टव्यः । अन्येन चतुर्थेन सम्बन्धेनेति चेत्, चतुर्थोऽपि तेषु केन सम्बन्धेन सम्बद्धः ? पञ्चमेन केनचिच्चेत्, सोऽपि केनेत्यनवस्थायां अन्त्यासिद्धौ पूर्वेषामप्यसिद्धिः । अथासम्बद्ध एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति चेत् । तन्न । यो न सम्बद्धः स कथं सम्बन्धो भवति घटस्येव पटः । अथ वक्तव्यं सम्बन्धस्य तादृश एव स्वभावः, येन सम्बन्धान्तरनिरपेक्ष एव परं सम्बध्नाति । तदयुक्तम् । प्रमाण सिद्धे हि स्वभावे नोत्तरमभिधीयते । यथाऽग्नेरेवायमीदृशः स्वभावो यदुत दाहकत्वं नाम नान्यस्याकाशादेः । सम्बन्धसिद्धौ तु प्रमाणं किञ्चिन्निरूपयन्तो न पश्यामः । न चैवं वक्तव्यं शब्दशक्तिस्वभावादेव शब्दानां नियतार्थाव्यभिचारित्वमिति । तथा हि--यदि घट इत्ययं शब्दः स्वभावादेव कम्बुग्रीवाकारं वारिसंधारणसमर्थं पदार्थमभिदधाति, तत्कथं सङ्केतान्तरमपेक्ष्य पुरुषेच्छया तुरगादिकमभिदध्यात् । न हि शालिबीजं स्वहेतोरङ्कुरजननस्वभावमुत्पन्नं सङ्केतान्तरमपेक्ष्य गर्दभं जनयितुं समर्थं स्यात् । नाप्याप्तप्रणीतशब्दानां प्रामाण्यमभिधातुमुचितम् । 8/ri आप्तत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा हि--आप्तत्वं क्षीणदोषत्व मुच्यते । क्षीणदोषता च परचित्तवृत्तिः काचिदभिधीयते । परचित्तवृत्तीनां दुर्लक्ष्यत्वात्, कायवाग्व्यापारादिकार्यलिङ्गस्यान्यथाऽपि वृत्तिदर्शनात् । सरागा अपि वीतरागा इव चेष्टन्त इति न्यायात्कथमाप्तत्वं निश्चीयतामिति । सम्बन्धदूषणेन च वैदिकशब्दानां प्रामाण्यं निरस्तमिति पृथङ्नोक्तम् । कथं तर्हि सर्वोऽयमसन्दिग्धो लौकिको व्यवहार इति चेत् । तथा तथा सङ्केतेन विवक्षावशादिति न काचित् क्षतिः । यथोक्तम्वक्तुरभिप्रायं सूचयेयुः शब्दा इति ॥ § 13

नैयायिकस्योपमानप्रपञ्चः । यः प्रतिपत्ता गां जानाति न गवयं, स च अपदिष्टः स्वामिना अरण्यं गत्वा गवयमानयेति । स च गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानो वनेचरमन्यं तज्ज्ञं पुरुषं पृष्टवान्, भ्रातः कीदृशो गवय इति । *स चाह यादृशी गौस्तादृशो गवय इति । तस्यारण्यगतस्य प्रेष्यपुरुषस्य अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकारि गवयसारूप्यज्ञानं कर्तृ अयमसौ गवयशब्दवाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तिं फलरूपां जनयत्प्रमाणम् । एतच्चायुक्तम् । यत्प्रामाण्यं नाम विषयवत्तया व्याप्तम् । नचास्य निपुणमपि निरूपयन्तो 9/ri विषयं संपश्यामः । तथा हि--समाख्या नाम सम्बन्धः तस्य विषयो वर्ण्यते । स च परमार्थतो नास्ति । दृश्यत्वे तस्यानुपलम्भेन बाधा । अदृश्यत्वे

९ माण] tabha-G सिद्धे हि वस्तुनि.
११ थाऽपि] tabha-G सन्दर्शनात्.
२४ गां] tabha-G सन्दर्शनात्.
२५ च] tabha-G वेत्ति.
२७ *] tabha-G आदिष्टः.
२७ चाह] tabha-T तेनोक्तं tabha-G स आह.
२८ अय] tabha-my यादृशो गवयः tabha-G यादृग्गौस्तादृग्गवयः
३१ यं] tabha-G सः.

तस्य सत्तासाधकं प्रमाणं नेक्ष्यते । किं च--स हि सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा । यदा भिन्नस्तदा तयोः सम्बन्धः केन सम्बन्धेनेति वाच्यम् । सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्था । अथाभिन्नस्तदा सम्बन्धिनावेव केवलौ । न समाख्या नाम सम्बन्धः कश्चित् । अथ सम्बद्धबुद्धिजनकत्वं *सम्बन्धः । तन्न युक्तम् । यतः सम्बद्धावेताविति बुद्धिः स्वहेतुबलात् सम्बद्धवस्तुद्वयादपि सम्भाव्यमाना न सम्बन्धान्तरमाक्षिप्तुं प्रभवति ॥ § 14

एवं मीमांसकोपवर्णितस्यापि प्रामाण्यं निराकर्तव्यम् । तथा हि, *सादृश्यविशिष्टः पिण्डः पिण्डविशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य विषयस्तेन वर्ण्यते । न च सदृशवस्तुनोऽतिरिक्तं सादृश्यं व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रमाणेनाप्रतीतत्वात् । तथा हि--यदि सदृशादतिरिक्तं सादृश्यं दृश्यं स्यात्, तदा दृश्यानुपलम्भग्रस्तमेतत् । अथादृश्यं तदा तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् अनुमानादपि कथं तत्सिद्धिः । सादृश्यप्रत्ययस्तु स्वहेतोस्तथोत्पन्नेन सदृशवस्तुनाऽपि क्रियमाणो घटत इति न तत्प्रत्ययादपि तत्सिद्धिर्युक्ता । 10/ri उपमानादेव सादृश्यसिद्धि रिति चेन्न । यतः प्रमाणान्तरसिद्धयोरेव सादृश्यपिण्डयोर्यो विशेषणविशेष्यभावस्तस्योपमानविषयत्वं तेन वादिना परिकल्प्यते । तत्कथं सादृश्यमात्रस्याप्यु पमानात्सिद्धिरिति ॥ § 15

अर्थापत्तेरपि प्रामाण्यं पृथङ् नोपपद्यते । तथा हि प्रत्यक्षादिप्रतीतो योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिरित्यर्थापत्तेर्लक्षणम् । अत्रेदं चिन्त्यते--योऽसौ प्रमाणदृष्टोऽर्थः तस्य यदि परिकल्प्यमानेन परोक्षार्थेन सह कश्चित्तादात्म्यलक्षणः तदुत्पत्तिलक्षणो वा प्रतिबन्धोऽस्ति तदा स्वभावलिङ्गजा कार्यलिङ्गजा वाऽसौ प्रतिपत्तिरित्यर्थापत्तिरनुमानंमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धः तदानीमर्थापत्तिः प्रमाणमेव न भवति । असम्बन्धात् घटात्पटप्रतीतिवदिति ॥ § 16

अभावस्य स्वरूपमेव ताव न्नोपलभामहे, कुत एव तस्य प्रामाण्यं भविष्यति । तथा हि--*प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुत्पत्तिरभावाख्यं प्रमाणं मीमांसकैरभिधीयते । तत्र केयमनुत्पत्तिः ? किं प्रसज्यवृत्त्या प्रमाणानुत्पत्तिमात्रं ? अथ पर्युदासवृत्त्या * वस्त्वन्तरम् ? वस्त्वन्तरमपि जडरूपं, ज्ञानरूपं 11/ri वा ? ज्ञानमपि किं ज्ञानमात्रम् एकज्ञानसंसर्गिवस्तुनो ज्ञानं वा ? तत्र न तावत् प्रसज्यरूपोऽभावो युज्यते । तस्य सर्वशक्तिशून्यत्वात् परिच्छेद-

---

१ माणं] tabha-G पश्यामः. tabha-my नेष्यते.
२ न्धः] tabha-my सम्बन्धेन सम्बद्धः.
४ *] tabha-my सम्बन्धस्तस्योपवर्ण्यते.
८ *] tabha-my नासादृश्यं.
११ अथादृश्यं] tabha-G तदपि tabha-my तत्तथाऽपि.
१६ स्याप्यु] tabha-G पमानासिद्धिः.
१९ अत्रेदं] tabha-T चिन्त्यम्.
२० मानेन] tabha-G परोक्षेणार्थेन.
२१ वाऽसौ] tabha-G प्रतीतिरनुमानमेव.
२२ न्धः] tabha-G तदा tabha-T has neither तदा nor तदानीं.
२४ ताव] tabha-G न वीक्षामहे.
२५ *] tabha-G प्रत्यक्षादीना.
२७ *] tabha-T परिकल्पनम्.

कत्वं ज्ञानजनकत्वं वा कथं भवेत् ? अत एव केनापि न तत्प्रतिपद्यते । यदाह पण्डितचक्रचूडामणिः--*नाभावः कस्यचित्प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिहेतुर्वा । तस्यापि कथं प्रतिपत्तिः इति । नापि जडरूपं, जडस्य परिच्छेदकत्वाभावात् । न हि जडरूपं शकटादिकं घटं परिच्छिनत्तीति क्वापि दृष्टं श्रुतं वेति । नापि ज्ञानमात्रं, देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि सुमेरुशंखचक्रवर्तिपिशाचादेरपि ज्ञानमात्रादभावप्रमाणादभावप्रसङ्गात् । अथैकज्ञानसंसर्गिभूतलादि वस्तुज्ञानमभावोऽभिधीयते, तदा प्रत्यक्षविशेषस्यैवाभावप्रमाणनामकरणान्नास्माकं काचिद्विप्रतिपत्तिरिति । स्थितमेतत्--प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्विविधमेव प्रमाणमिति ॥ § 17

तत्र प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम् । पूर्वापरमनुसन्धाय शब्द सङ्कीर्णाकारा प्रतीतिरन्तर्जल्पाकारा वा कल्पना । *यथा विज्ञपुरुषस्य सोऽयं 12/ri घट इति प्रतीतिः । बाल मूकतिर्यगा दीनामन्तर्जल्पाकारा परामर्शरूपा वा प्रतीतिः । तथा चोक्तम् अभिलापसंसर्ग योग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना इति ॥ § 18

ननु बालमूकादीनामन्तर्जल्पाकारं कल्पनाज्ञानमस्तीति कुतो निश्चेतव्यमिति चेत्, विकल्प कार्यादिष्टानिष्टोपादानपरिहारात् । दृष्टं चेदं कार्यं बालमूकादौ, ईप्सितार्थस्वीकरणमनीप्सितार्थत्यजनं नाम । बालमूकादिविज्ञानस्य कल्पनात्वसूचनेन भट्टोक्तालोचनाज्ञानं सविकल्पकमिति प्रतिपादितं भवति । किं पुनः कारणं कल्पनाविभ्रमात्मकं च ज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न । अर्थस्वरूपसाक्षात्कारि हि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सर्वेषां प्रसिद्धम् । न च कल्पनाविभ्रमावर्थरूपं साक्षात्कर्तुं समर्थौ । तथा हि--अर्थग्राहकं ज्ञानमर्थस्य कार्यम् । अर्थो हि ग्राह्यत्वात् ज्ञानस्य कारणम् । यथोक्तम्—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति ॥ § 21

कल्पनाज्ञानमथर्मन्तरेण वासनामात्रादेवोपजायमानं कथ *मर्थस्य 13/ri कार्यं स्यात् । अर्थेन सह अन्वयव्यतिरेकाभावात् । न हि यदन्तरेणापि यद्भवति तत्तस्य कार्यम्, अतिप्रसङ्गात् । यदि पुनः कल्पनाज्ञानमर्थादुपजायेत, तेनापि तदा घटादिरर्थो दृश्येत । ततश्चान्धस्यापि रूपदर्शनप्रसङ्गः,

---

१ केनापि] tabha-G तत्प्रतिपद्येत tabha-my तत्प्रतिपद्यते.
२ *] tabha-G न ह्यभावः.
७ लादि] tabha-my वस्त्वन्तर.
१० ब्द] tabha-G संयुक्तकारा.
११ *] These two lines occur in tabha-G after. तथा चोक्तम् ... कल्पनेति.
१२ बाल] tabha-G मूकादीनां.
१३ र्ग] tabha-my योग्यार्थाकारा तु tabha-G योग्यप्रतिभासा cf. N.B. I. ५.
१६ ल्प] tabha-G कार्यस्येष्टानिष्टोपादानपरिहारस्योदयात्-
१९ ज्ञानं] tabha-G न प्रमाणमितिचेत्.
२० र्वेषां] tabha-G सम्मतम्.
२५ *] tabha-G मर्थकार्यं.

न चास्ति । अथ एवोक्तम् शाब्द्यां बुद्धावर्थस्य प्रत्यक्ष इव प्रतिभासाभावात् नास्ति कल्पनायाः अर्थसाक्षात्कारित्वम् इति एतेन यदुक्तं परेण—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ इति ॥§ 24

तन्निरस्तम् । तथाहि--घटे पुरोवर्तिनि उच्चार्यमाणे तत्समीपवर्ति भूतलादिज्ञानमुच्चारणरहितमनुभूयत एव । न च तथा तत्र शब्दानुगतोऽस्ति । न च विकल्पद्वयं सकृदिति न्यायात् ॥ § 25

भ्रान्तमपि ज्ञानं नार्थसाक्षात्कारि । भ्रान्तं ह्यर्थक्रिया समर्थे वस्तुनि विपर्यस्तमुच्यते । अर्थक्रियाक्षमं च वस्तुस्वरूपं देशकालाकारनियतं, तत्कथं विपरीतप्रतिभासिना भ्रान्तेन ज्ञानेन साक्षात्क्रियते । यदाह आचार्यः--तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्यनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षम् इति ॥ § 26

एतेन कामलिनः शुक्ले शंखे पीतप्रतिभासि ज्ञानं, भ्रमादलातादौ च-
क्रादिनिर्भासि ज्ञानं, गच्छन्त्यां नावि स्थितस्य *चलद्वृक्षादिभ्रान्तिज्ञानं, 14/ri
गाढमर्मप्रहारहतस्य ज्वलत्स्तम्भादि प्रतिभासि ज्ञानं च, न प्रत्यक्षमित्युक्तं भवति । ननु यदि नाम तज्ज्ञानं न प्रत्यक्षं कथं ततो वस्तुप्राप्तिरिति चेत्, न ततो वस्तुप्राप्तिः । किं तर्हि, ज्ञानान्तरादेवेति केचित् ॥ § 27

तच्चतुर्विधं, इन्द्रियज्ञानं मानसं स्वसंवेदनं योगिज्ञानं चेति । चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणो त्पद्यमानं बाह्यरूपादिपञ्चविषयालम्बनमिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्र चक्षुर्विज्ञानं रूपविषयम् । श्रोत्रविज्ञानं च शब्दविषयम् । घ्राणविज्ञानं गन्धविषयम् । जिह्वाविज्ञानं रसविषयम् । कायविज्ञानं स्पर्शविषयम् । इन्द्रियप्रत्यक्षमिति व्यपदेशस्यासाधारणकारणत्वं निमित्तम् । यथा भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति । इदं च प्रत्यक्षं यत्रैव स्वानुरूपं विकल्पं जनयति तत्रैव प्रमाणम्, सांव्यवहारिकप्रमाणाधिकारादिति ॥ § 28

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं मनोविज्ञानं *मानसम् । स्वशब्देनेन्द्रियज्ञानमभिमतम्, स्वस्य विषयो बाह्यो घटादिः, स्वविषयस्यानन्तरः स्वविषयानन्तरः इन्द्रियज्ञानविषयादन्यो घटादि
र्द्वितीयक्षणः । तेन सहकारिणा सह मिलित्वा, इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन स-
मनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन यज्जनितं तन्मानसं प्रत्यक्ष *मुच्यते । ततो य- 15/ri
दुक्तं परेणात्र गृहीतग्राहित्वमन्धबधिराद्यभावो योगिज्ञानस्यापि मानसत्वप्रसङ्गः अव्यवहारित्वं च इति तन्निरस्तम् । तथा हि--द्वितीयक्षणग्रहणात् गृहीतग्राहित्वस्य निरासः । इन्द्रियज्ञानजनितं हि मानसम् । अन्धादी-

२ नास्ति] tabha-T कल्पनाज्ञानस्य.
२ दुक्तं] tabha-my &tabha-G साङ्ख्येन.
६ तो] tabha-my न च तत्र तदनुगमो; tabha-G न च तत्र शब्दानुगमो.
१३ *] tabha-T चलद्वृक्षादिग्राहि ज्ञानं; tabha-G भ्रमद्वृक्षादिग्राहि.
१८ येणो] tabha-G त्पन्नं.
२५ *] &Omitted in tabha-G
२८ *] Omitted in tabha-G

नां *रूपादिविषयालम्बनकमिन्द्रियज्ञानमेव नास्ति, कुतस्तज्जनितं मानसं भविष्यति ? अतो नास्त्यन्धबधिराद्यभावदोषः । समनन्तरप्रत्ययविशेषणेन मानसप्रत्यक्षप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्ययशब्दः स्वसन्तानवर्तिन्युपादान-ज्ञाने रूढ्या प्रसिद्धः । ततो भिन्नसन्तानवर्तियोगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्तानां समनन्तरप्रत्ययव्यपदेशो नास्तीति । अव्यवहारित्वं पुनरस्य दूषणं नोपपद्यते, सूक्ष्मकालभावित्वेन पृथग्जनैर्दुर्लक्ष्यत्वात् । व्यवहाराङ्गत्वेन चानभ्युपगमात् । आगमप्रसिद्धं हि गानसप्रत्यक्षम् । न त्वस्य निश्चायकं किञ्चिदस्ति । यथोक्तं भगवता--द्वाभ्यां भिक्षवो रूपं गृह्णते, कदाचित् चक्षुषा तदाकृष्टेन मनसा च इति । ननु च व्यवहारानुपयुक्तमुपदर्शयितुं किं प्रयोजनम्, ईदृग्लक्षणयुक्तं यदि मानसं प्रत्यक्षं स्यात्, न कश्चिद्दोषः स्यादित्यागमस्यापि विशुद्धिरनेन प्रतिपादितेति प्रयोजनम् ॥ § 29

सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् । चित्तं वस्तुमात्रग्राहकं ज्ञान-
16/ri म् । *चित्ते भवाः चैत्ताः, वस्तुनो विशेषरूपग्राहका सुखदुःखापेक्षालक्ष-णाः । तेषां सर्वचित्तचैत्तानामात्मा संवेद्यते येन रूपेण तत्स्वरूपमात्मस्व-रूपसाक्षात्कारित्वात् स्वसंवेदनं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं चोच्यते । अत्र केचिदाहुः--न च चित्तचैत्तानां स्वसंवेदनं घटते, स्वात्मनि *क्रियाविरोधात् । न च सुशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारोढुं शक्नोति । न हि तीक्ष्णाऽप्य-सिधारा स्वमात्मानं छिनत्ति । न हि प्रज्वलितोऽपि वह्निस्कन्ध आत्मानं दहति । तथा चित्तचैत्तमपि कथमात्मानं वेदयतु! वेद्यवेदकभावो हि क-र्मकर्तृभावः । *कर्मकर्तृत्वं च लोके भेदेनैव प्रसिद्धम्, वृक्षसूत्रधारयोरिव । अत्रोच्यते--न कर्मकर्तृभावेन वेद्यवेदकत्वं ज्ञाने वर्ण्यते । किं तर्हि व्यव-स्थाप्यव्यवस्थापकभावेन । यथा प्रदीप आत्मानं प्रकाशयति तथा ज्ञानमपि जडपदार्थविलक्षणं स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावमुपजायमानं स्वसंवेदनं व्यव-स्थाप्यते ॥ *तथा चोक्तम्-- § 30

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।
इयमेवात्मसंवित्तिरस्य याऽजडरूपता§ 32

। इति[१] ॥ 17/ri

अलङ्कारकारेणाप्युक्तम्-- § 33

१. tabha-T has an additional sloka:-क्रियाकारकभेदेन न स्वसंवित्तिरस्य तु । एक-स्यानंशरूपस्य त्रैरूप्यानुपपत्तितः ॥

१ *] tabha-G रूपाद्यालम्बनं.
१० स्यापि] tabha-G शुद्दि.
१३ *] tabha-T tabha-my चित्तेन.
१६ *] tabha-G कारित्व.
१८ हि] tabha-G सुप्रज्वलतो.
१९ मात्मानं] tabha-G प्रत्येतु.
२० *] tabha-G स. च.
२४ *] tabha-G यथोक्तं न्यायवादिना.

कल्पितः कर्मकर्त्रादिः परमार्थो न विद्यते ।
आत्मानमात्मनैवात्मा निहन्तीति निरुच्यते । इति ॥§ 35

न च चित्तचैत्तानां ज्ञानान्तरेण प्रकाश्यत्वं युज्यते । तथा हि--न तावत्समानकालभाविना ज्ञानान्तरेण चित्तचैत्तं प्रकाश्यत इति घटते, उपकार्योपकारकत्वाभावात्, सव्येतरगोविषाणयोरिव । नापि भिन्नकालभाविना, क्षणिकत्वात् प्रकाशितव्यस्यैवाभावात् । अपि च यदि ज्ञानं स्वसंवेदनं न स्यात्, तदा ज्ञातोऽर्थ इति दुर्घटः स्यात्, नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये वर्त्तते इति न्यायात् । तथा हि--अर्थो विशेष्यः, ज्ञात इति विशेषणम्, ज्ञातो ज्ञानेन विशेषित इति । ज्ञानं चेत्स्वयं न बोधरूपेण प्रतीतं, तत्कथं ज्ञानेन विशेषितोऽर्थः प्रतीयताम् । न हि दण्डाग्रहणे दण्डिनो ग्रहणं युक्तिसङ्गतम् । यच्चोक्तं त्रिलोचनेन--चक्षुषोऽग्रहणेऽपि चाक्षुषं रूपं यथा प्रतीयते, तथा ज्ञानानवबोधेऽपि ज्ञातोऽर्थ इति घटिष्यते इति तदसाधु । प्रस्तुतेऽनुपयोगात् । न हि चक्षू रूपस्य विशेषणम् । किं तर्हि, चक्षुर्विज्ञानम् । ततश्चक्षुर्विज्ञानासंवेदने कथं रूपं ज्ञायतामिति चोद्यमक्षतमेव ॥ § 36

18/ri

See → **यत्पुनर्ज्ञानस्य परोक्षत्वप्रतिपादनाय भट्टेनोक्तम्--यथा च रूपादिप्रकाशान्यथानुपपत्त्या इन्द्रियसिद्धिः, तथा ज्ञानस्यापि सिद्धिरिति । तथा हि तत्र भाव्यम्--न हि कश्चिदज्ञातेऽर्थे बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादत्रगच्छति इति । वार्त्तिकं च तस्य ज्ञानं तु ज्ञाततावशात् इति । शातता च विषयप्राकट्यमुच्यते । तदपि चायुक्तम् । प्राकट्यस्यापि ज्ञानात्पृथक्त्वे विषयरूपतायां व्यक्तौ जडरूपता, जडस्य प्रकाशायोगात् । विषयादर्थान्तरत्वे जडतायां तस्यापि स्वतः प्रकाशायोगात् । प्राकट्यान्तरेण तु प्रकाशनेऽनवस्था स्यात् । ज्ञानस्वभावत्वे प्राकट्यस्यपि परोक्षत्वप्रसङ्गः । ततोऽवश्यं ज्ञानस्य स्वसंवेदनत्वमभिधेयम् । अनुभवप्रसिद्धं च स्वसंवेदनत्वं कथमपह्नूयेत ? तदुक्तम्-- § 37

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति इति ।§ 38

अलङ्कारकारोऽप्याह--See → ** § 39

परोक्षं यदि तत् ज्ञानं ज्ञातमित्येव तत्कुतः ।
परोक्षस्य स्वरूपं कस्तस्य लक्षयितुं क्षमः ॥ इति ॥§ 41

२ न्तीति] tabha-G निरूप्यते.
१५ त्व] tabha-T सिद्ध्यर्थं.
१५ नाय] tabha-T सिद्ध्यर्थं.
२६ *] * missing in tabha-G

ननु सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वे घटोऽयमित्यादिविकल्पज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वं, पीतशङ्खादिज्ञानस्याभ्रान्तत्वं च कथं न भवेत् ? उच्यते-
19/ri -विकल्पज्ञानमपि स्वात्मनि निर्विकल्प मेव । घटोऽयमित्यनेन बाह्यमेवार्थं विकल्पयति, न त्वात्मानम् । तदुक्तम्—

शब्दार्थग्राहि यद्यत्र ज्ञानं तत्तत्र कल्पना ।
स्वरूपं च न शब्दार्थं तत्राध्यक्षमतोऽभिलषम् । इति ॥§ 44

भ्रान्तमप्यात्मन्यभ्रान्तं स्वप्रकाशरूपेणैवावभासनात् । असद्विषयत्वाच्च भ्रान्तिरुच्यते । तदुक्तम्—

स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः । इतिSee → * ।§ 46

तस्मादन्यथा प्रकाशासिद्धेः यद्यमी प्रकाशन्ते, तदा स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावादुत्पन्नाः सन्तः See → *प्रकाशन्तSee → * इति स्वीकर्तव्यम् ॥
§ 47

भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति । योगः समाधिः, चित्तैकाग्रतालक्षणः । निश्लेषवस्तुतत्त्वविवेचिका प्रज्ञा । योगोऽस्यास्तीति योगी । योगिनो यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । See → *कीदृशं तदिति चेत्See → *, भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजम् । भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः । भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्जातं यद्विज्ञानं तत् कल्पनापोढमभ्रान्तम् । भूतार्थश्चतुरार्यसत्यम्, दुःखसमुदयनिरोधमार्गसंज्ञकं, पञ्चस्कन्धस्वभावं क्षणि कशून्यनिरात्मकदुःखादिरूपतया प्रतिपत्तव्यम् । यत्सत् तत् क्षणिकमित्याद्यनुमानेन प्रमाणोपपन्न मुपगन्तव्यमिति ॥ § 48
20/ri

See → *[1]ननु भावना विकल्पः, विकल्पश्चावस्तुविषयः, तत्कथं वस्तुनः स्फुटीभावो भवतु । कथं वा विकल्पो निर्विकल्पतां व्रजेत् ? क्षणिकं च चित्तं कथमेकाग्रीभवति ? विशेषश्च कस्य केन वा क्रियताम् ? शरीरी च रागादिविरहान्मुक्तश्चेति सर्वमसंगतम् । अत्रोच्यते--अवस्तुविषयोऽपि विकल्पो वस्त्वध्यवस्यतीति भावनातो वस्तुन एवात्र स्फुटीभावः । न च विकल्प एव निर्विकल्पकः, किं तु विकल्पान्निर्विकल्पकस्योदयः । अनुभवसिद्धं चैतत् भावयतां निर्विकल्पकप्रतिभासनं, कामशोकादिवत् । न हि दृष्टे किञ्चिदनुपपन्नं नाम । क्षणिकमपि चित्तं सजातीयक्षणेषु ग्रहणप्रवीणत्वात् एकाग्रमुच्यते । क्षणिकत्वेनैव विशेषोत्पत्तिः, न तु नित्यत्वेन, नित्यस्यानाधेयातिशयत्वात् । यदुक्तम्—

९ इति] * missing in tabha-G
११ न्त] * missing in tabha-G
१६ चेत्] * missing in tabha-G
१९ णि] tabha-my काशुचि.
१९ शून्य] tabha-my काशुचि.
२० न्न] tabha-G त्वं वेदितव्यं.
२१ *] * Missing in tabha-G
१. Not found in T

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति ।
तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ॥
नित्यत्वादचिकित्सस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥ इति ॥§ 52

यत्तु शरीरित्वे सुखदुःखयोर्भावादनुग्रहनिग्रहात् शरीरी रागादिविरहान्मुक्तश्चेति विघटनमुक्तं, तदयुक्तम् । न हि शरीरं रागादिहेतुः, किंतु अविद्या । अनित्ये नित्यमिति, अनात्मन्वात्मेति, दुःखे सुखमिति, अशुचौ शुचितेति, चतु See → *र्विपर्यासस्वभावा मिथ्योपलब्धिः । 21/ri
अत एव विषयसुखतृष्णा स्यात् । आत्मानं नित्यं पश्यत एव सुखाभिकाङ्क्षणादिसुखहेतुरा(?..)यः स्यात् । एषु चाऽऽसङ्गो रागः । एतत्प्रतिबन्धाश्च द्वेषादयः । तस्मादविद्यैव मूलं रागादेर्न तु शरीरम् । सत्यपि शरीरे यद्यविद्या न स्यात्, कुत एव रागादियोगाः ? तस्माज्जीवच्छरीरे सत्यपि अविद्याविरहात् सर्वसङ्गविरहलक्षणा मुक्तिर्वीतरागाणां भवतीति सर्वं सुस्थितम् । See → ** § 53

तस्य विषयः स्वलक्षणम् । तस्य चतुर्विधस्य प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणं विषयो बोद्धव्यः । स्वलक्षणमित्यसाधारणं वस्तुस्वरूपं देशकालाकारनियतम् । एतेनैतदुक्तं भवति— घटादिरुदकाद्याहरणसमर्थो देशकालाकारनियतः पुरः प्रकाशमानोऽनित्यत्वाद्यनेकधर्मान्तरो दासीनः प्रवृत्तिविषयसजातीयविजातीयव्यावृत्तः स्वलक्षणमित्यर्थः । See → *ननु यदि स्वलक्षणमेव प्रत्यक्षस्य विषयो न सामान्यं तदानीं धूमदहनसामान्ययोर्व्याप्तिः कथं प्रत्यक्षेण गृह्यताम् ? नायं दोषः । यतोऽयोगव्यवच्छेदेन स्वलक्षणं तस्य विषय एव, न त्वन्ययोगव्यच्छेदेन स्वलक्षणमेव तस्य विषयः इति । किं तर्हि, सामान्यमप्यस्य विषयः । द्विविधो हि प्रमाणस्य विषयः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तत्र प्रत्यक्षस्य प्रतिभासमानं स्वलक्षणं एकोSee → * See 22/ri
→ *ग्राह्यः । अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्षपृष्टभाविनो विकल्पस्य प्रतिभासमानं सामान्यमेव । तच्च सामान्यं द्विविधं, ऊर्ध्वतालक्षणं तिर्यग्लक्षणं चेति । तत्रैकस्यामेव घटादिव्यक्तौ सजातीयव्यावृत्तायामनेकक्षणसमुदायः सामान्यं ऊर्ध्वतालक्षणं साधनप्रत्यक्षस्य विषयः । विजातीयव्यावृत्तास्त्वनेकव्यक्तयः तिर्यक्सामान्यं व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षस्य विषयः । अनुमानस्य तु सामान्यं ग्राह्यं, अध्यवसायस्तु स्वलक्षणमेव । प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयप्रतिपादनेन परोक्ताः षट्पदार्था न विषया इत्युक्तम्See → * । यथा--अवयविद्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायश्चेति । न चैषां प्रत्यक्षे ज्ञाने प्रतिभासोऽस्ति । न चाप्रतिभासमानो विषयो युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि--घटादौ परिदृश्यमाने पूर्वापरादिभागं विहाय नान्यत्किञ्चिदेकमवयविद्रव्यमुपलभामहे । यदाह न्यायपरमेश्वरः—

१३ *] Missing in tabha-G
१७ त्वा] x. द्यनेकधर्मो.
१७ रो] x. द्यनेकधर्मो.
२३ एको] * Missing in tabha-G
३० म्] * Missing in tabha-G

भागा एव हि भासन्ते सन्निविष्टास्तथा तथा ।
तद्वान्नैव पुनः कश्चिद्विभागः सम्प्रतीयते ॥ इति ।§ 56

एवं गुणकर्मादीनां च दूषणं प्रत्येतव्यम् ॥ § 57

ननु प्रमितिरूपां क्रियां फलभूतां निष्पादयज्ज्ञानं प्रमाणमिति प्रसिद्धम् । तत्र काऽसौ प्रमितिः, यां जनयज्ज्ञानं प्रमाणमिति चेत्, उच्यते--इह 23/ri नीलादेरर्थात् ज्ञानं द्विरूप *मुत्पद्यते, नीलाकारं, नीलबोध स्वभावं च । तत्रानीलाकारव्यावृत्त्या नीलाकारं ज्ञानं प्रमाणम् । अनीलबोधव्यावृत्त्या नीलबोधरूपं प्रसितिः । सैव फलम् । यथोक्तम्--अर्थसारूप्य(?म)स्य प्रमाणं, अर्थाधिगतिः प्रमाणफलम् इति । एतच्च विकल्पप्रत्ययेन भिन्नं व्यवस्थाप्यते । परमार्थ तस्तु नास्त्येव भेदः । यथोक्तम्--तदेव प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलम् इति । *साकारं चेदं ज्ञानमेष्टव्यम् । यदि पुनः साकारं ज्ञानं नेष्यते, तदाऽनाकारत्वेन सर्वत्र विषये तुल्यत्वात् विभागेन विषयव्यवस्था न सिध्यति । यत्पुनः केचिदाहुः--पूर्वं ज्ञानं प्रमाणं उत्तरं ज्ञानं प्रमाणफलमिति, तन्न युक्तम् । तथाहिप्रथम क्षणभावि तावज्ज्ञानं प्रमाणफलभूतस्य द्वितीयज्ञानस्यानुत्पत्तेः । फलभूतज्ञानोत्पत्तौ च पूर्वस्य क्षणिकत्वेन विनाशात् कथं घटादिविषयं ज्ञानं प्रमाणं भवति ? नापि समानकालभावि ज्ञानं फलमुचितम् । उपकार्योपकारकत्वाभावात्, अव्येतरगोविषाणयोरिव । तस्मात् परमार्थतः प्रमाणफलयोर्नास्ति भेदः । काल्पनिकस्तु व्यावृत्तिकृतो भेदः विकल्पबुद्धौ व्यवस्थाप्यते* ॥ § 58

इति तर्कभाषायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

२ स्वार्थानुमानम्

24/ri

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च । स्वस्मै यत्तत् स्वार्थमनुमानं ज्ञानात्मकम् । पर्वतादौ धर्मिणि धूमादिकं दृष्ट्वा यस्य प्रतिपत्तुः वह्निज्ञानमुत्पद्यते, स एव तेन ज्ञानेन परोक्षमर्थं प्रतिपद्यते नान्य इति स्वार्थानुमानमुच्यते । परस्मै यत्तत् परार्थम् । परार्थानुमानं वचनात्मकम् । त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकं वचनं परं प्रतिपादयति ज्ञापयतीति कृत्वा वचनमप्यनुमानशब्देनोच्यते,

६ *] tabha-G मुपपद्यते.
६ बोध] tabha-G स्वरूपं.
६ भावं] tabha-G स्वरूपं.
१० मार्थ] tabha-G वस्तुनो.
११ *] Missing in tabha-T tabha-G
११ म्] Missing in tabha-T tabha-G
१३ न] tabha-G स्यादिति.
१३ ति] tabha-G स्यादिति.
१४ म] tabha-G काल.
१४ ज्ञानं] tabha-G न प्रमाणं.
१६ माणं] tabha-G स्यात्.
१९ *] Not found in tabha-T &tabha-G

उपचारात्, यथा आयुर्घृतमिति । तत्र स्वार्थं त्रिरूप लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानम् । रूपत्रययुक्तालिङ्गादनुमेये परोक्षविषये यत् ज्ञानं प्रतिपत्तुरुत्पद्यते, तत् स्वार्थानुमानम् । तच्च धर्मविशेषसम्बन्धितया साध्याविनाभावित्वनिश्चय इत्येके । अग्न्यध्यवसाय इत्यन्ये । § 60

संप्रति लिङ्गस्य त्रिरूपत्वमुच्यते--अनुमेथे सत्त्वमेव निश्चितम् । अनुमेये पर्वतादौ धर्मिणि लिङ्गस्यास्तित्वमेव निश्चितं, तदेकं रूपं पक्षधर्मतासंज्ञकम् । अत्र सत्त्वग्रहणेनासिद्धस्य निरासः, यथा--*अनित्यश्शब्दश्चाक्षुषत्वात्, चाक्षुषत्वं चक्षुर्विज्ञानग्राह्यत्वमुच्यते, तच्च शब्दे धर्मिणि नास्ति । एवकारेण पक्षैकदेशासिद्धस्य निरासः, यथा दिगम्यरप्रयोगः--चेतनास्तरवः स्वापात् 25/ri
। पत्रसङ्कोचलक्षणो हि स्वापः, स च सर्वेषु तरुष्वसिद्धः । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्धस्य निरासः, यथा--अग्निरत्र बाष्पादित्वेन सन्दिह्यमानाद्भूतसङ्घातात् । सत्वशब्दात्पश्चादेवकारेण असाधारणस्य निरासः, यथा--अनित्यश्शब्दः श्रावणत्वात् घटवत् ॥ § 61

सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितमिति वर्तते । समानः पक्षः सपक्षः । पक्षेण सह सदृशो दृष्टान्तधर्मीत्यर्थः । सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितमित्यन्वयसंज्ञकं द्वितीयं रूपम् । *अत्र सत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः, यथा--शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत् । कृतकत्वं हि नित्यत्वविपक्षेणानित्यत्वेन व्याप्तमिति विरुद्धमुच्यते । एवकारेण साधारणस्य निरासः, यथा— नित्यश्शब्दः प्रमेयत्वात् घटवत् । प्रमेयत्वं हि विकल्पविषयीकृतत्वम्, तच्च सपक्षे आकाशे विपक्षे च घटादौ सर्वत्रास्तीति साधारणमुच्यते । सत्त्वशब्दात् पूर्वस्मिन्नेवकारेण सर्वसपक्षाव्यापिनोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकस्य हेतुत्वं कथितम् । यथा--अनित्यश्शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवद्विद्युद्वत् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धान्वयस्य निरासः, यथा--असर्वज्ञोऽयं कश्चित् वक्तृत्वादिष्टपुरुषवत् । इष्टपुरुषे सपक्षे च वक्तृत्वमसर्वज्ञत्वेन व्याप्तमव्याप्तं वा न ज्ञायते ॥ § 62

१26/ri

असपक्षे चासत्त्वमेव See → १निश्चितम्See → १ । न सपक्षोऽसपक्षः । तत्रासत्त्वमेव See → १निश्चितं See → १व्यतिरेकसंज्ञकं तृतीयं रूपम् । अत्राप्यसत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः । See → २यथा

१. tabha-G तत्र.

१ त्रिरूप] tabha-G लिङ्गादनु.
१ नु] tabha-G लिङ्गादनु.
५ स्य] tabha-G त्रैरूप्यम्.
७ *] tabha-G नित्य.
७ अनित्य] tabha-G नित्य.
११ स्य] Not found in tabha-T &tabha-G
११ निरासः] Not found in tabha-T &tabha-G
१२ स्य] Not found in tabha-T &tabha-G
१२ निरासः] Not found in tabha-T &tabha-G
१३ त्वात्] omitted in tabha-T
१६ *] omitted in tabha-T
२५ म्] Not found in tabha-G tabha-T निश्चितं यत्तत्
२६ निश्चितं] Not found in tabha-G tabha-T निश्चितं यत्तत्

नित्यश्शब्दः कृतकत्वाद्घटवत् । विरुद्धो हि विपक्षेऽस्तिSee → २ । एवकारेण साधारणस्य See → ३विपक्षैकदेशवृत्तेर्निरासः । प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः अनित्यत्वाद्घटवत् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे साध्ये अनित्यत्वं विपक्षैकदेशे विद्युदादावस्ति । आकाशादौ नास्ति । ततो नियमेनास्य निरासः । असत्त्ववचनात्पूर्वस्मिन्नवधारणे अयमर्थः स्यात् । विपक्ष एव यो नास्ति स हेतुः । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि नास्ति, ततो न हेतुः स्यात्, ततः पूर्वं न कृतमितिSee → ३ । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकस्य निरासः । यथाऽवीतरागोऽयं पुरुषो वक्तृत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । यत्रावीतरागत्वं नास्ति तत्र वक्तृ(?..)मपि, नास्ति, यथोपलखण्डे । यदि नाम पाषाणखण्डादुभयं व्यावृत्तं तथापि न ज्ञायते किमवीतरागत्वनिवृत्त्या पाषाणखण्डाद्वक्तृत्वं निवृत्तं, आहोस्वित् स्वत एवेति । ततः सन्दिग्धव्यतिरेकोऽयमनैकान्तिकः । See → *असत्त्वशब्दात्पश्चा See → ४देवकारेण विपक्षैकदेशवृत्तेर्निरासः । यथा--प्रयत्नानन्तरीयकश्शब्दोऽनित्यत्वात् । अनित्यत्वं विपक्षादाकाशान्निवृत्तं, न विद्युतः । ततो विपक्षैकदेशवृत्तित्वमस्य ॥ § 63

27/ri

ननु सपक्ष एव सत्त्वमित्युक्ते सामर्थ्यादेवासपक्षे चासत्त्वमिति गम्यते । तत्किमर्थमुभयोरुपादानमिति चेत्, विपक्षनियमार्थमिति पूर्ववृद्धाः । ते च त्रिविध एव विपक्षो भवतीति मन्यन्ते । साध्याभावमात्रं, साध्यादन्यः, साध्येन सह विरुद्धश्च । प्रयोगनियमार्थमिति केचित् । See → १अन्वयप्रयोगो व्यतिरेकप्रयोगो वा नियमवानेकः प्रयोक्तव्यो न द्वावपीति । साधर्म्यवैधर्म्यप्रयोगसूचनार्थमिति केचित् ।See → १* § 64

त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि । त्रीणि रूपाणि येषां तानि त्रिरूपाणि त्रीण्येव लिङ्गानि । कार्यं त्रिरूपं लिङ्गम् । स्वभावस्त्रिरूपं लिङ्गम् । अनुपलब्धिस्त्रिरूपं लिङ्गम् । साधनं ज्ञापकं हेतुर्व्याप्यं चेति लिङ्गापरनामानि । तत्र कार्यं यथा--यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसे, धूमश्चात्रेति । व्याप्तिपक्षधर्मतासंज्ञकं द्व्यवयवमेव साधनवाक्यं सौगतानाम् । अन्ये तु प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनं चेति पञ्चावयवं साधनवाक्यमाहुः । उपन्यासश्चेदृशः--अग्निरत्र, धूमात्, यत्रधूमस्तत्राग्निर्यथा महानसे, तथा चायं, तस्मादग्निरिति । एतच्चायुक्तम् । प्रतिज्ञावचनमात्रात्सम्बन्धरहितात् साध्यप्रतिपत्तेरयोगात् । सम्बन्धाभावस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धदूषणे *प्रतिपादितत्वान्न पुनरुच्यते । प्रतिज्ञामन्तरेण पञ्चम्यन्तहेतुप्रयोगोऽप्ययुक्तः । हेतुं विनोपनयदृष्टान्तावप्ययुक्तौ । यत्र प्रतिज्ञैव नास्ति तत्र प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं
28/ri

१ क्षेऽस्ति] Missing in tabha-G
७ मिति] Missing in tabha-G
१२ श्चा] tabha-T omitted in tabha-T
२० *] Not found in tabha-G
२१ तानि] Not found in tabha-G
२२ त्रिरूपाणि] Not found in tabha-G
२९ *] tabha-T सिद्धत्वा.
२९ त्वा] tabha-T सिद्धत्वा.

कुतो भविष्यतीति सर्वमामूलं विशीर्णम् । अयं च कार्यहेतुर्विषयभेदेन त्रिविधः । अग्न्यादौ साध्ये धूमादिः त्रिविधप्रत्यक्षानुपलम्भेन निश्चेतव्यः । चक्षुरादौ साध्ये ज्ञानं कादाचित्ककार्योत्पादान्निश्चीयते । रूपादौ साध्ये रसादिरेकसामग्र्यधीनतया निश्चीयते । यथा भातुलुङ्गफले रसाद्रूपानुमानम् । See → १न रूपाद्रसानुमानम्See → १ । अत्र रूपे जनयितव्ये पूर्वकं रूपमुपादानम् । रसस्तु सहकारिकारणम् । पूर्वपुञ्जादुत्तरपुञ्जस्योत्पत्तौ न्याय एषः । ननूपादानसहकारिकारणयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य कार्यं प्रति तुल्यत्वात्को भेदः ? उच्यते । यद्विक्रियया यन्निष्पत्तिरेकसन्ताने तत्कार्यं प्रति पूर्वकमुपादानम् । यत्सन्तानान्तरे विशेषोदयनिमित्तं तत्सहकारिकारणम् । यथा शाल्यङ्कुरे जनयितव्ये शालिबीजमुपादानम्, क्षितिसलिलादि तत्र सहकारि । तदेवं कार्यहेतुस्तदुत्पत्तिसम्बन्धात् गमक इति स्थितम् ॥

§ 65

See → १स्वभावो यथाSee → १--स्वभावः स्वसत्तामात्रभाविनि साध्यधर्मे यो हेतुरुच्यते स तस्य साध्यस्य धर्मस्य स्वाभावो *वोद्धव्यः । यथा--वृक्षव्यवहारयोग्योऽयं शिंशपाव्यवहारयोग्यत्वात् । अयमिति पुरः परिदृश्यमानः पदार्थो धर्मी । शिंशपाव्यवहारयोग्यत्वादिति हेतुः । शिंशपाव्यवहारयोग्य त्वादिति कोऽर्थः ? शाखापत्रवर्णसंस्थानविशेषव्यवहारयोग्य- 29/ri
त्वादित्यर्थः । वृक्षव्यवहारयोग्यत्वं साध्यम् । नन्वेकत्वे साध्यसाधनभावो न युक्तः, प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वात् । न । अभेदेऽपि कश्चित्प्रतिपत्ता शिंशपाव्यवहारं कृत्वा तत्र वृक्षव्यवहारं प्राक् कृतमपि व्यामोहात् किञ्चिदारोप्य पुनर्न करोति । स इदानीं स्वभावहेतुना व्यवहार्यते । तस्मादेतयोः परमार्थत एकत्वेऽपि विकल्पबुद्धौ व्यावृत्तिसमाश्रयेण समुत्पन्नायां भेदेन प्रतिभासनात् साध्यसाधनत्वं न विरुध्यत इति ॥ § 66

अनुपलब्धिर्यथा--नास्तीह प्रदेशे घटः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति दृश्यस्येत्यर्थः । नन्वसतः कथं दृश्यता ? एकेन्द्रियज्ञानग्राह्ये प्रदेशा दावुपलभ्यमाने यदि घटः स्यात् दृश्य एव भवेदिति । उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यात् दृश्यतया सम्भावितः, न तु दृश्य एव । तस्यानुपलब्धेरिति हेतुः । स चैकज्ञानसंसर्गिपदार्थादेकज्ञानसंसर्गिपदार्थोपलम्भाद्वा निश्चीयत इति तदुभयं कर्मकर्तृभावेन पर्युदासवृत्त्या अनुपलब्धिरुच्यते, न तु प्रसज्यवृत्त्या उपलब्धिनिवृत्तिमात्रम् । तद्धि स्वयमेव न किञ्चिदिति कथं साधनं स्यात् । नापि प्रतिषेध्यादन्यस्य ज्ञानमात्रम्, रूपोपलम्भादपि नारङ्गरसनिषेधप्रसङ्गात् । तस्मान्निषेध्यादन्यद्विशिष्टमेव वस्तुद्वयं प्रदेशः प्रदेशज्ञानं वाऽनुपलब्धिरिति स्थितम् । अत एवाभावो न 30/ri
साध्यते । तस्य घटविविक्तप्रदेशग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् । अभाव-

५ म्] Not found in tabha-G,tabha-T
१३ था] Not found in tabha-G,tabha-T
१४ *] tabha-G बेदितव्यः.

व्यवहारस्तु मूढं प्रति अनुपलम्भेन साध्यते । तथा हि--कश्चिन्मूढो रजःप्रभृतिषु साङ्ख्यप्रसिद्धेषु गुणेष्वनुपलम्भेन प्रवर्तिताभावव्यवहारोऽपि पुनः सर्वं सर्वत्रास्तीति स्वसिद्धान्ताभ्यासात् क्वाऽपि प्रदेशादौ घटानुपलम्भे सत्यपि नाभावव्यवहारं करोतीत्यनुपलम्भेन त्रिविधो व्यवहारः कार्यते । तत्र निःशङ्करामनागमनलक्षणः कायिको व्यवहारः । घटो नास्तीति वाचिकः । ईदृश एव अन्तर्जल्पाकारो मानसिकश्चेति । अनुपलम्भस्य कर्मधर्मपक्षे साध्येन सह सादृश्ये तादात्म्यलक्षण एव सम्बन्धो बोद्धव्यः । कर्तृधर्मपक्षे तु तदुत्पत्तिः । तथा हि--घटविविक्तप्रदेशः प्रदेशज्ञानं वाऽनुपलब्धिरित्युक्तम् । असद्व्यवहारयोग्यत्वं च तस्य स्वभावः न कार्यं ज्ञानं तु प्रदेशस्य कार्यमिति ॥ § 67

ननु यद्यनुपलब्धेरपि तादात्म्यतदुत्पत्ती एव सम्बन्धौ, कथं तर्हि कार्यस्वभावाभ्यामनुपलब्धेर्भेदः ? प्रतिषेधसाधनात् भेदो न वस्तुतः । यथोक्तमाचार्येण--अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ, एकः प्रतिषेधहेतुः इति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वविशिष्टेन देशविप्रकृष्टे सुमेर्वादौ कालविप्रकृष्टे भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादौ स्वभावविप्रकृष्टे पिशाचादावनुपलम्भमात्र सम्भवेऽपि नाभावव्यवहार
31/ri इत्युक्तं भवति । इयं चानुपलब्धिर्वर्त मानकाले प्रमाणं विशिष्टस्मरणसद्भावेऽतीतकाले च, अनागतकाले त्वनुपलब्धिः स्वयमेव सन्दिग्धरूपा । ततो न प्रमाणम् । अनयाऽनुपलब्ध्याऽभावव्यवहारः साध्यते, न त्वभावः । तस्यप्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वादित्युक्तम् प्राक्* *यथाऽऽह न्यायवादी—अमूढस्मृतिसंस्कारस्यातीतस्य वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य निवृत्तिरनुपलब्धिरभावव्यवहारसाधनी इति । तत्र यदा दूरत्वान्निषेध्यस्यायोग्यदेशत्वं स्यात्, तदा दृश्यानुपलब्धिः साक्षात्प्रयोक्तुं न शक्यत इति कार्यानुपलब्ध्याद-
१ यः प्रयुज्यन्ते । अत एवेयं प्रयोगभेदेन षोडशधा भवति ।

१ तत्र स्वभावानुपलब्धिर्यथा--नास्त्यत्र धूमः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः । प्रतिषेध्यस्य धूमस्य यः स्वभावः तस्येहानुपलब्धिः ।

२ २ कार्यानुपलब्धिर्यथा--नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति, धूमाभावात् । प्रतिषेध्यानां हि धूमकारणानां कार्यं धूमः, तस्येहानुपलब्धिः ।

३ ३ कारणानुपलब्धिर्यथा--नास्त्यत्र धूमः दहनाभावात् । प्रतिषेध्यस्य धूमस्य कारणं दहनः, तस्येहानुपलब्धिः ।

४ ४ व्यापकानुपलब्धिर्यथा--नात्र शिंशपा, वृक्षाभावात् । प्रतिषेध्यायाः

---

७ ह] Found only in tabha-my
९ भावः] Found only in tabha-my
१५ मात्र] tabha-G सद्भावे.
१९ *] Found only in tabha-my
१९ *] tabha-G यदाह; tabha-T न्यायवादी आह.

शिंशपायाः व्यापको वृक्षः, तस्येहानुपलब्धिः ।

५ स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा--नात्र शीतस्पर्शः वह्नेरिति । प्रतिषेध्यस्य ५
शीत स्पर्शस्य यः स्वभावः तस्य विरुद्धो वह्निः तस्य चेहानुपलब्धिः 32/ri
।

६ कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा--नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि स- ६
न्ति, वह्नेरिति । अन्त्यदशाप्राप्तमेव कारणं कार्यं जनयति, न सर्वं कारणम् ततो विशेषणोपादानम् । प्रतिषेध्यानां शीतकारणानां कार्यं शीतं, तस्य विरुद्धो वह्निः, तस्येहोपलब्धिः ।

७ कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा--नास्य रोमहर्षादिविशेषाः सन्ति, स- ७
न्निहितदहनविशेषत्वात् । प्रतिषेध्यानां रोमहर्षादिविशेषाणां कारणं शीतं, तस्य विरुद्धो दहनविशेषः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

८ व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा--नात्र तुषारस्पर्शः, दहनात् । प्रतिषेध्यस्य ८
तुषारस्पर्शस्य व्यापकं शीतं, तस्य विरुद्धो दहनविशेषः

९ तस्येहोपलब्धिः । स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा, नात्र शीतस्पर्शः, ९
धूमात् । प्रतिषेध्यस्य शीतस्पर्शस्य यः स्वभावस्तस्य विरुद्धोऽग्निः, तस्य कार्यं धूमः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

१० कार्यविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा— नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकार- १०
णानि सन्ति धूमादिति । प्रतिषेध्यानां शीतकारणानां कार्यं शीतं, तस्य विरुद्धो, वह्निः, तस्य कार्यं धूमः, तस्य चेहोपलब्धिः,

११ कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा--न रोमहर्षादिविशेषयुक्तस्पर्शवानयं ११
प्रदेशो धूमादिति । प्रतिषेध्यानां हि रोमहर्षादिस्पर्शविशेषाणां कारणं
शीतम् तस्य विरुद्धोऽग्नि, तस्य कार्यं धूमः, तस्य चेहोपल ब्धिः । 33/ri

१२ व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा--नात्र तुषारस्पर्शः, धूमादिति । १२
निषेध्यस्य तुषारस्पर्शस्य व्यापकं शीतम्, तस्य विरुद्धोऽग्निः, तस्य कार्यं धूमः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

१३ स्वभावविरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा--नात्र वह्निः, तुषारस्पर्शात् । प्र- १३
तिषेध्यस्य हि वह्नेर्यः स्वभावस्तस्य विरुद्धं शीतम्, तेन व्याप्तस्तुषारस्पर्शः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

१४ कार्यविरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा--नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि बह्निकारणानि १४
सन्ति, तुषारस्पर्शादिति । प्रतिषेध्यानां वह्निकारणानां कार्यं वह्निः, तस्य विरुद्धं शीतम्, तेन व्याप्तस्तुषारस्पर्शः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

१५ कारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा--नात्र धूमस्तुषारस्पर्शादिति । प्र- १५
तिषेध्यस्य हि धूमस्य यत्कारणमग्निः तस्य विरुद्धं शीतम्, तेन व्याप्तस्तुषारस्पर्शः, तस्य चेहोपलब्धिः ।

१६ व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा--नायं नित्यः, कदाचित्कार्य- १६

---

१४ नात्र] tabha-G तुषार.

कारित्वात् । प्रतिषेध्यस्य नित्यत्वस्य निरतिशयत्वं व्यापकं, तस्य विरुद्धं सातिशयत्वं, तेन व्याप्तं कदाचित्कार्यकारित्वं, तस्य चेहोपलब्धिः ।

एते च कार्यानुपलब्ध्यादयः पञ्चदश प्रयोगाः स्वभावानुपलब्धिस्वभावा एव प्रतिपत्तव्याः । प्रयुक्तिभेदेन परं भेदः । तत्र स्वभावानुपलम्भेनासद्व्यवहार-
34/ri योग्यत्वं साध्यते, न त्वभावः । तस्य च प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् । अपरैश्च सर्वैरभावोऽभावव्यवहारश्च साध्यते, तेषां परोक्षविषयत्वात् ॥ § 68

इति तर्कभाषायां स्वार्थानुमानपरिच्छेदो द्वितीयः समाप्तः ॥

३ परार्थानुमानम्

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानम् । अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मतासंज्ञकानि त्रीणि रूपाणि येन वचनेन प्रख्याप्यन्ते तद्वचनमुपचारादनुमानशब्देनोच्यते ॥ § 70

तद्विविधम् साधर्म्यवद्वैधर्म्यवच्च । साध्यधर्मिदृष्टान्तधर्मिणोर्हेतुसत्ताकृतं सादृश्यं साधर्म्यम् । तद्यस्यास्ति तत् साधर्म्यवत् साधनवाक्यम् । साध्यधर्मिदृष्टान्तधर्मिणोर्हेतुसत्ताकृतं वैसादृश्यं वैधर्म्यम् । तद्यस(?..)स्ति तद्वैधर्म्यवत् साधनवाक्यम् । तत्र स्वभावहेतोः साधर्म्यवन्तं प्रयोगं दर्शयितुं सौत्रान्तिकमतमाश्रित्य भगवता यदुक्तं, संस्कृतं क्षणिकं सर्वं इति तद्व्युत्पाद्यते । समेत्य सम्भूय हेतुप्रत्ययैः कृतं वस्तुजातं संस्कृतम् । क्षणिकमिति उत्पत्तिक्षण एव सत्त्वात् । सर्वं तावत् घटादिकं वस्तु मुद्गरादिसन्निधौ नाशं गच्छत् दृश्यते
35/ri । तत्र येन स्वरूपेण अन्त्यावस्थायां घटादिकं विनश्यति तच्चेत् स्वरूपमुत्पन्नमात्रस्य विद्यते तदानीमुत्पादानन्तरमेव तेन विनष्टव्यमिति व्यक्तमस्य क्षणिकत्वम् । अथेदृश एव स्वभावस्तस्य स्वहेतोर्जातः, यत् कियन्तं कालं स्थित्वा विनश्यतीति । एवं तर्हि मुद्गरादिसन्निधाने च एष एव तस्य स्वभाव इति पुनरप्यनेन तावन्तमेव कालं स्थातव्यम्, पुनरप्येवमिति नैव विनश्येदिति । तस्मात् क्षणद्वयस्थायित्वेनाप्युत्पत्तौ प्रथमक्षणवद्द्वितीयक्षणेऽपि क्षणद्वयस्थायित्वात् पुनरपरं क्षणद्वयमवतिष्ठेत । एवं तृतीयेऽपि क्षणे तत्स्वभावत्वान्नैव विनश्येदिति । स्यादेतत्, स्थावरमेव तद्वस्तु स्वहेतोर्जातम्, बलेन विरोधकेन मुद्गरादिना विनाश्यत इति । तद सत्; कथं पुनरेत द्युज्यते, न च तद्विनश्यति स्थावरत्वात्, विनाशश्च तस्य विरोधिना बलेन क्रियत इति । न ह्येतत्सम्भवति, जीवति देवदत्तो मरणं चास्य भवतीति । अथ विनश्यति, कथं तर्ह्यविनश्वरं तद्वस्तु स्वहेतोर्जातम् ? न हि म्रियते चामरणधर्मा चेति युज्यते वक्तुम् । तस्मादनश्वरत्वे कदाचिदपि नाशायोगात्, दृष्टत्वाच्च

५ एव] tabha-G बोद्धव्याः.
७ त्वात्] tabha-T परोक्षविषयत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वात्.
१९ रेत] tabha-G योष्यते.

नाशस्य, नश्वरमेव तद्वस्तु स्वहेतोरुप जायत इत्यङ्गीकुर्मः । तस्मादुत्पन्नमात्रमेव विनश्यति । तथा च क्षणक्षयित्वं सिद्धं भवति । प्रयोगः पुनरेवं कर्तव्यः--यद्यत् विनश्वरस्वरूपं तत्तदनन्तरानवस्थायि यथा अन्त्यक्षणवर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनश्वररूपं च रूपा दिकमुदयकाल इति स्वभावहेतुः 36/ri
। यदि क्षणक्षयिणो भावाः, कथं तर्हि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं स्यात् ? उच्यते— निरन्तरसदृशापरापरोत्पादादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणविनाशकाल एव तत्सदृशं क्षणान्तरमुदयते । तेनाकारेण वैलक्षण्यस्याभावादभावेन चाव्यवधानात् भेदेऽपि स एवायमित्यभेदाध्यवसायप्रत्ययः पृथग्जनानां प्रसूयते । अत्यन्तभिन्नेष्वपि च लूनपुन र्जातकुशकेशादिष्वपि दृष्ट एव स एवायमिति प्रत्ययः । तथेहापि किं न सम्भाव्यते ? तस्मात्सर्वं संस्कृतं क्षणिकमिति सिद्धमेवैतत् निर्विशेषणस्य स्वभावहेतोरयं प्रयोग इति ॥ § 71

तथाऽपरोऽपि निर्विशेषणप्रयोगः--यत्सत् तत्सर्वमनित्यं, यथा घटः । सन्तश्चामी प्रमाणप्रतीताः । तथाऽपरोऽपि वेदस्य पौरुषेयत्वसाधनाय स्वभावहेतुः । यद्वाक्यं तत्पौरुषेयं, यथा रथ्यापुरुषवाक्यम् । वाक्यं चेदंअग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति ॥ § 72

सविशेषणप्रयोगो यथा--यद्यदुत्पत्तिमत् तत्सर्वमनित्यं, यथा घटः । उत्पत्तिमांश्च शब्दः । अनुत्पन्नेभ्यो व्यावृत्तो भाव उत्पन्न उच्यते । यदा सैव व्यावृत्तिर्व्यावृत्त्यन्तरव्यवच्छेदेन व्यतिरिक्तोच्यते भावस्योत्पत्तिरिति तदा कल्पितेन भेदेन स्वभावभूतधर्मेण विशिष्टः स्वभावो हेतुः । तथा भिन्नविशेष णस्य प्रयोगः--यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः, कृतकश्च शब्दः । ननु 37/ri
चित्रगुरिति भिन्नविशेषणस्य प्रयोगः, यथा चात्र चित्रगोशब्दे भिन्नशेषणवाचकोऽस्ति न तथा कृतकशब्दे भिन्नविशेषणवाचकं किमप्यस्ति । तत्कथं भिन्नविशेषणस्योदाहरणमिति चेदुच्यते--अपेक्षितपरव्यापारो हि स्वभावनिष्पत्तौ भावः कृतक इत्युच्यते । ततः कृतकशब्दः परव्यापारसापेक्षं स्वभावं प्रकृत्यैव वदन् भिन्नविशेषणमेवाह ॥ § 73

प्रयुक्तभिन्नविशेषणस्य स्वभावस्य प्रयोगः--यः प्रत्ययभेदभेदी स कृतकः, यथा धूमः, प्रत्ययभेदभेदी च शब्दः । प्रत्ययः कारणं, तस्य भेदस्तेन भेत्तुं शीलं यस्य स प्रत्ययभेदभेदी । कारणमहत्त्वेन महत्त्वं कारणाल्पत्वेनाल्पत्वं यस्येत्यर्थः । प्रत्ययभेदभेदिशब्दस्य भिन्नविशेषणवाचकस्यात्र प्रयुक्तत्वात् प्रयुक्तभिन्नविशेषणोऽयम् । स्वभावहेतोः नानाप्रभेददर्शनं च व्यामोहनिवृत्तये धर्मभेदकल्पनयापि स्वभावहेतुरेव प्रयुज्यत इति प्रतिपादयितुम् । § 74

---

१ हेतोरुप] tabha-G जातमङ्गीकर्तव्यम्.
२ पुन] tabha-G अयं.
८ धानात्] tabha-G अत्यन्तोच्छेदे.
९ पुन] tabha-G रुत्पन्न.
१३ तीताः] tabha-T °प्रतीताः सर्वे भावाः
१३ रोऽपि] tabha-G वेदवाक्यस्य.
१३ त्व] tabha-T प्रास्यर्थं.
३१ हेतुरेव] tabha-G प्रसज्यत.
३१ इति] tabha-G प्रतिपादितम्.

स्वभावहेतोर्वैधर्म्यवान् प्रयोगो यथा--यद्यदाऽनन्तरानवस्थायि न भवति न तत्तदा विनश्वररूपं, यथाऽऽकाशम् । विनश्वररूपं च रूपादिकमुदयकाले
38/ri । व्यतिरेकप्रयोगे साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तत्वात् साध्याभावः साध नाभावे नियतो भवतीति बोद्धव्यम् । तथाऽपरोऽपि वैधर्म्यवान् प्रयोगः--यत्र क्षणिकत्वं नास्ति तत्र सत्त्वमपि नास्ति, यथा गगनारविन्दे । संश्च शब्दः । तथा यत्रानित्यत्वं निवृत्तं तत्रोत्पत्तिमत्त्वमपि, यथा कूर्मरोम्णि । उत्पत्तिमांश्च शब्दः । यत्रानित्यत्वं निवृत्तं तत्र कृतकत्वमपि, यथा शशशृङ्गे । कृतकश्च शब्दः । यत्र कृतकत्वं नास्ति तत्र प्रत्ययभेदभेदित्वमपि नास्ति, यथा गगने । प्रत्ययभेदभेदी च शब्द इति ॥ §75

कार्यहेतोः साधर्म्यवान् प्रयोगो यथा--यत्र यत्र धूम स्तत्रतत्राग्निः, यथा महानसे, धूमश्चात्र । कार्यहेतुरपि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां सिद्ध एव कार्यकारणभावे सति कारणे साध्ये प्रयोक्तव्यः । वैधर्म्यप्रयोगो यथा--असत्यग्नौ न भवत्येव धूमः यथा--महाह्रदे । अस्ति चेह धूम इति । अनुपलब्धेः साधर्म्यवान् प्रयोगोऽवयविनिराकरणाय यथा--यद्यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तत्तत्रासद्व्यवहारयोग्यम्, यथा नरशिरसि शृङ्गम् । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तः पराभिमतोऽवयवी घटशब्दवाच्येषु कपालेषु । अनुपलब्धेर्वैधर्म्यवान् प्रयोगो यथा--यत्सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्यत एव, यथा नीलादिविशेषः । नेह उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सत उपलब्धिर्घ-
39/ri टस्येति । सर्वत्र साधर्म्यवति साधन वाक्ये साध्येन साधनं व्याप्तम् । वैधर्म्यवति पुनः साधनवाक्ये साधनाभावेन साध्याभावो व्याप्त इति प्रतिपत्तव्यम् । साधनस्य च साध्ये नियतत्वकथनं साध्याभावस्य साधनाभावे नियतत्वकथनं नाम व्याप्तिरभिधीयते । ततः प्रमाणेन व्याप्तिसिद्धौ सत्यां नेदं क्वापि शङ्कनीयं साधनं च स्यात्, साध्यं च तत्र धर्मिणि न स्यादिति । यत्र प्रमाणेन सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेव न सिद्धा, तत्र शङ्काप्रसरोऽनिवार्यः । यथेश्वर सिद्धौ कार्यत्वानुमाने । तथा हि तेषां साधनोपन्यासः । इहान्यः सर्वज्ञो भगवान् भवतु वा मा भूत्, ईश्वरः पुनस्सर्वज्ञः शक्यते साधयितुम् । तथा हि, लोके See → *त्रयः खलुSee → * भावाः केचिन्निश्चितकर्तृकाः, यथा घटादयः । केचिन्निश्चितकर्तृनिवृत्तयः, यथा व्योमादयः । अन्ये पुनः सन्दिग्धकर्तृकाः, यथा क्षित्यादयः । न पुनरेतेभ्योऽन्यः प्रकारोऽस्ति । तत्र ये दृश्यमानोत्पत्तयो वनस्पत्यादयो ये च चिरोत्पन्ना विश्वम्भरादयः ते सर्वे सन्दिग्धकर्तृत्वेन व्यवतिष्ठमाना बुद्धिमत्कर्तृकाः कार्यत्वात्, *घटादिवत् । नायमसिद्धो हेतुः, कार्यत्वस्य सर्वेषां प्रमाणसिद्धत्वात् । नापि विरुद्धः, सपक्षे भावात् । न चानैकान्तः, साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणसद्भावात् ।

१८ था] tabha-T दृश्यत्वेनाभिमतनीलादिबाह्यविशेषः.
१९ वाक्ये] Found in tabha-my
२० ति] Found in tabha-my
२३ न] tabha-G भवति
२५ र] साधने
२७ लु] * Not found in tabha-T &tabha-my
३१ *] tabha-G कुम्भा

तथाहि--कार्यं तावत् बुद्धिमतः कुम्भकारादुपजायमानं भूयोदर्शनसहायेन 40/ri मानसप्रत्यक्षेणोपलब्धम् । तद्यदि बुद्धिमन्तरेणापि स्यात् तदानीं बुद्धिमतः सकाशात्कदाचिदपि नोपजायेत । *कारणाभावे कार्यस्य सकृदप्युत्पादायोगात् । तस्मान्नेदं क्वापि शङ्कनीयं कार्यं च स्यात् न बुद्धिमद्धेतुकमिति । अत्रेदमभिधीयते--साधनं खलु सर्वत्र साध्यसाधनयोः सर्वोपसंहारेण प्रमाणेन व्याप्तौ सिद्धायां साध्यं गमयेदिति सर्ववादिसम्मतम् । तत्र यदि दृश्यशरीरविशिष्टेन बुद्धिमता व्याप्तिर्गृह्यते तदा तथाभूतसाध्यमन्तरेणापि जायमाने तृणादौ कार्यत्वस्य दर्शनात् प्रमेयत्वादिवत् साधारणानैकान्तिकोऽयं हेतुः । तृणादयः पक्षीकृता इत्यपि न वक्तव्यम् । न हि व्यभिचारविषय एव पक्षो भवितुमर्हति सन्दिग्धे हेतुवचनात् व्यक्तो हेतोरनाश्रय इति न्यायात् । अथाशक्यारोहणेऽपि पर्वते दहनमन्तरेण च धूमदर्शनात्, एवं धूमेऽपि व्यभिचारो वक्तुं सुलभ एव । तन्न । अशक्यारोहणत्वेन पर्वते दहनस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् युक्तं तत्र सन्दिग्धविषयत्वम् । प्रस्तुते तु दृश्यशरीरविशिष्टेन बुद्धिमता व्याप्तौ गृह्यमाणायां दृश्यानुपलम्भेन बुद्धिमतो बाधो भवतीति युक्तम् । अथ दृश्यशरीरेण बुद्धिमन्मात्रेण वा व्याप्तिरवगम्यते तदा अदृश्यस्य बुद्धिमन्मात्रस्य वा साध्यस्य दृश्यानुपलम्भेन व्यतिरेकासिद्धेः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति कोऽयं हेतुः । साध्याभावप्रयुक्तस्य साधानाभावस्या काशादाव 41/ri सिद्धत्वेन व्याप्तेरभावात् । तथा चोक्तम् ज्ञानश्रीमित्रपादैः

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः
कर्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति ।
दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाश्रीयते
*तद्योगेन विना तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥§ 80

यच्च त्रिलोचनेनोक्तम्--यथा स्वाभाविकः सम्बन्धो धूमादीनां वह्न्यादिभिस्सह तथा See → *कार्यत्वस्य बुद्धिमता सार्धम्,*See → ** तदुपाधेरनुपलभ्यमानत्वात्, क्वचिद्व्यभिचारस्यादर्शनात् इति । तन्न युक्तम् । यतोऽर्थान्तरं किञ्चिदपेक्षणीयमुपाधिशब्देनाभिधीयते । न चार्थान्तरमवश्यं दृश्यं स्यात् । अदृश्यमपि देशकालस्वभावविप्रकृष्टं सम्भाव्यते । अतो धूमस्य दहनेन सह सम्बन्धे भविष्यत्युपाधिः । न चोपलभ्यत इति कथमदर्शनमात्रेण नास्त्येवेत्युच्यते । यदप्युक्तं व्यभिचारस्यादर्शनादिति साधनं, तदपि सन्दिग्धासिद्धम् । प्रत्ययान्तरवैकल्येनाहत्य व्यभिचारस्यादर्शनेऽपि सर्वत्र निषेद्धुमशक्यत्वात् । न चैतावता प्रामाणिकलोकयात्रातिक्रमः । प्रामाणिकैरेव साधकबाधकप्रमाणाभावे संशयस्य विहितत्वात् । नचैवं संशयेन

१ कार्यं] tabha-T निमित्तेन.
३ *] tabha-G अकारणात्.
१० नात्] tabha-G व्यस्तो.
१७ स्या] Found in tabha-my
१८ म्] Found in tabha-my
२२ *] tabha-G तत्त्यागेऽपि तदा.
२४ *] * Omitted in tabha-G

सर्वत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः, प्रमाणादर्थ सन्देहाच्च प्रवृत्तेरुपपत्तेः । यदप्युक्तं--यथाऽन्यत्वाविशेषेऽपि बौद्धानां किञ्चिदेव वस्तु कार्यं स्यात्, किञ्चिदेव कारणं, न सर्वं, तथा ममाप्यन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदेव धूमादिकं वस्तु स्वाभाविकसम्बन्धेन सम्बद्धं न सर्वम् इति । तन्न युक्तम् । यथा धूमाख्यं वस्तु दहनायत्तमिति प्रमाणसिद्धं तथा किं स्वाभाविकसम्बन्धोऽपि प्रमाणसिद्धः, येनैवमुच्यते । किञ्च स्वाभाविकसम्बन्ध इति कोऽर्थः ? किं स्वतो भूतः, स्वहेतोर्वा भूतः, अहेतुको वा इति त्रयो विकल्पाः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नापि द्वितीयः, तदुत्पत्तिसम्बन्धस्वीकारप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तदा देशकालस्वभावनियमाभावादतीवासङ्गः स्वभाविकसम्बन्धवादः । किञ्च साधर्म्येण वैधर्म्येण वा दृष्टान्तमात्रमस्तीति व्याप्तिसिद्धिः । यदृच्छया मिलितयोरपि करभगर्दभयोस्तथाभावप्रसङ्गात् । तस्मान्निदर्शनं नाम दृष्टान्त उच्यते । स च गृहीतविस्मृतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मरणद्वारेणैव हेताबुपयुज्यते, न-स्वसन्निधिमात्रेण । तथाहि--न तावदाकाशे साध्याभावेन साधनाभावः प्रतीयते । आकाशे हि यथा बुद्धिमत्कारणनिवृत्तिस्तथा अचेतनस्यापि कारणस्य निवृत्तिर्नास्त्येव । तत्कस्याभावप्रयुक्तकार्यत्वाभावः प्रतीयतां, येन साध्याभावप्रयुक्तसाधनाभावव्यति रेकः सिध्यतीति । नापि घटे कार्यत्वस्य बुद्धिमदन्वयदर्शनादाकाशेऽपि See → *बुद्धिमदभावादेव कार्यत्वाभावो वक्तुं युज्यते, यस्मादनयोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिरन्यो वा स्वाभाविकादिसम्बन्धः पूर्वप्रमाणेन न प्रसाधितः स्यादित्युक्तम् ॥ § 81

किञ्चादर्शनमात्रेण व्यतिरेको न सिध्यति । तथा हि, विपक्षे हेतुर्नोपलभ्यत इत्यनेन तदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तिरुच्यते । प्रमाणं च प्रमेयस्य कार्यम्, नाकारणं विषय इति न्यायात् । न च कार्यनिवृत्तौ कारणनिवृत्ति र्युज्यते, निर्धूमस्यापि वह्ने र्भानात् । यदि पुनः प्रमाणसत्तया प्रमेयसत्ता व्याप्ता स्यात् तदा युक्तमेवैतत् । केवलमियमेव व्याप्तिरसम्भाविनी, सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः सिध्यति । यथोक्तम्—

सर्वाऽदृष्टिश्च सन्दिग्धा स्वाऽदृष्टिर्व्यभिचारिणी ।
*भूजलान्तर्गतस्यापि बीजस्यासत्त्वदर्शनात् ॥ इति§ 84

यदपि वाचस्पतिराह--विशेषस्मृत्यपेक्ष एव संशयो भवति ततो यथादर्शनमेव शङ्कितुमुचितम् इति । अत्रोच्यते--नायं न्यायः सार्वत्रिकः । तथा चाभ्युपगम्यापि ब्रूमः । तथा हि— कार्यत्वधूमत्वयोः तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्ब-

१ र्थ] tabha-G संशया.
८ नि] tabha-G कारित्व.
१२ नाम] Found in tabha-my
१२ गृहीत] tabha-T विश्रुत.
१८ भावादेव] tabha-G बुद्धिम्.
२४ निवृत्ति] tabha-G रुपलब्धा.
२४ ह्ने] tabha-G tabha-T उपलब्धेः.
२८ *] tabha-G खलविला.

न्ध वियोगित्वेन साधारणेन धर्मेण प्रमेयत्वधूमत्वकार्यत्वादीनां तन्मतेनापि 44/ri सजातीयत्वम् । तत्र प्रमेयत्वस्य व्यभिचारदर्शनमेवान्यत्रापि शङ्कामुपस्थापयतीति यथादर्शनमेवेदमाशङ्कितम् । अतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वं नाम हेतुदूषणं दुर्वारमेव । एतच्च सद्दूषणमेव । अतो यदनेनोक्तम्--नायं हेतुदोषः, अतो न परिहर्तव्यः, तस्य चोपन्यासोऽदोषोद्भावनं नाम निग्रहस्थानम् इति । तदिदानीं स्वमतेनैवानेन वादिना निरनुयोज्यानुयोगलक्षणेन निग्रहस्थानेनात्मा बाधित इत्युपेक्षणीयोऽयं देवानां प्रियः ॥ § 85

See → *ननु यदि दृश्याग्निधूमसामान्ययोरिव दृश्यात्मनोरेव कार्यकारणसामान्ययोः प्रत्यक्षानुपलम्भतो व्याप्तिस्तदा सन्तानान्तरानुमानं न स्यात्, परचित्तस्यादृश्यात्मकतया व्याप्तिग्रहणकालेऽनन्तर्भावादिति चेन्न । स्वसंवेदनं हि तत्र व्याप्तिग्राहकम् । *स्वसंवेदनमात्रापेक्षया परचित्तस्यापि दृश्यत्वात् । न चैवं व्यावहारिकेन्द्रियप्रत्यक्षमात्रबुद्धिमन्मात्रं जठरचित्रसाधारणं वह्निमात्रं वा गोचरो युज्यते, येनास्यापि दृश्यता स्यात् । तस्मात् दृश्येनैव वह्निना धूमस्य प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिरिति न्यायः ॥See → ** § 86

45/ri

किञ्च यदि बुद्धिमन्मात्रपूर्वकत्वमनेन साध्यते, तदा सिद्धसाधनतादूषणं साधनस्य । अथ एको नित्यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणविशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकत्वं साध्यते, तदा एवं विशेषणविशिष्टेन साध्येन सह कार्यत्वस्य साधनस्य दृष्टान्तधर्मिणि प्रमाणेन व्याप्तेरसिद्धेरनैकान्तिकत्वम् । अथ सामान्येन व्याप्तिमादाय विशेषस्य पक्षधर्मताबलात् सिद्धिरुच्यते ? तन्न युक्तम् । येन साध्यगतेन विशेषणेन विना हेतोर्वृत्तिर्धर्मिणि न घटते, तस्य विशेषस्य पक्षधर्मबलाद्युक्ता सिद्धिः । यथा धूमात् पर्वतदेशवृत्तित्वस्य दहनधर्मस्य, न तु तार्णत्वादीनां विशेषाणाम् । तार्णतामन्तरेणापि पर्वते धूमदर्शनात् । तद्वत् बुद्धिमतोऽपि शरीरादिवृत्तित्वं यदि सिध्यति, सिध्यतु । न पुनरत्यन्तविलक्षणं सर्वज्ञत्वम् । असर्वज्ञत्वेऽपि कार्यत्वस्य सम्भवात् । उपादानाद्यभिज्ञत्वादपि न सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एकत्वसिद्धौ सिध्यत्येतत् । न चैकत्वं सिद्धम् । अनेककर्तृपूर्वकत्वेऽपि कार्यत्वस्य सम्भवात् । यथाऽनेककीटिकानिष्पादितः शक्रमूर्धा । अथ शक्रमूर्ध्नोऽपीश्वरपूर्वकत्वं साध्यं, तर्हि घटस्यापीश्वरपूर्वकत्वसिद्धौ कुतो दृष्टान्तत्वम् ? अथ कुम्भकारस्य कर्तृत्वं दृष्टं कथमपाक्रियते ? कीटकादीनां च हेतुत्वं दृष्टं तदपि कथं वार्यते ? नापि बहूनां कारणत्वे *विप्रतिपत्तिसम्भावना, दृष्टत्वादेवेति । See → २तस्मात् साध्य- 46/ri साधनयोः सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्दृष्टान्तधर्मिणि प्रमाणेनावश्यं दर्शयितव्येति स्थितम्See → २ । किञ्च नित्यैकसर्वज्ञे बुद्धिमति साध्ये विरुद्धोऽप्येषः

---

१ न्ध] tabha-G त्यागेन.
७ स्थानेनात्मा] tabha-my चोदित.
९ दा] tabha-T परचित्तानुमानहानिः.
११ *] tabha-T स्वपरसन्तानगत ।
१४ *] * Omitted in tabha-G
२८ स्य] tabha-my हेतुत्वं.
३० *] tabha-G विमति.
३२ म्] tabha-G comes after साधयतीति. marked chapter ३

। अनित्यानेकासर्वज्ञेन बुद्धिमता व्याप्तत्वात् कार्यत्वस्य । तथा हि, साध्यविपर्ययसाधनादिह विरुद्ध उच्यते । अयं च साध्यविपरीतं See → a साधयतीत्यास्तां तावत् प्रस्तावायातेश्वरदूषणोद्भावनानिबन्धकरणम्See → * ॥ § 87

ननु साधर्म्यवति साधनवाक्ये अन्वय एवोक्तः न तु व्यतिरेकः । वैधर्म्यवति च व्यतिरेक एवोक्तः न त्वन्वयः । तत्कथमाभ्यां त्रिरूपं लिङ्गं कथ्यत इति चेत्, नैव दोषः । यस्मात् साधर्म्यवति च साधनवाक्ये उपन्यस्ते सामर्थ्यादेव व्यतिरेकोऽवगम्यते । व्यतिरेकागृहीतौ च साध्याभावेऽपि न साधनाभाव इति विपर्ययः सम्भावयितव्यः । एवं चान्वयस्यैवाभावः स्यात् । सत्यपि साधने साध्याभावादिति सामर्थ्यम् । तथा वैधर्म्यवति साधनवाक्ये उपन्यस्ते सामर्थ्यादेवान्वयोऽवगम्यते, अन्वयागृहीतौ हि साधनं च स्यात् साध्यं च न भवेदिति विपर्ययः सम्भावयितव्यः । एवं च व्यतिरेक एव न भवेत् । साध्याभावेऽपि साधनस्य भावादिति सामर्थ्यम् । तस्मात् द्वावपि प्रयोगौ त्रिरूपलिङ्गप्रकाशकावित्यदोषः ॥ § 88

47/ri

सम्प्रति साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः यत्र धर्मिणि ग्रहीतव्या, येन च प्रमाणेन, तदुभयं सुखावबोधार्थं कथ्यते— स्वभावहेतोः सत्त्वलक्षणस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिः साध्यधर्मिण्येव ग्रहीतव्येति केचित् । तेषामन्तर्व्याप्तिपक्षोऽभिमतः । प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययाभ्यां दृष्टान्तधर्मिणि घटादौ व्याप्तिर्ग्रहीतव्येत्यन्ये । तेषां बहिर्व्याप्तिपक्षोऽभिमतः । सत्त्वादन्येषां स्वभावहेतूनां कार्यहेतूनामनुपलम्भहेतूनां च दृष्टान्त एव व्याप्तिर्ग्रहीतव्या । तत्र शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्यवहारे साध्ये दृष्टान्ते प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिर्ग्राह्या । सत्वक्षणिकत्वयोस्तु प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययाभ्यां प्रमाणाभ्यां, साध्यविपर्ययबाधकप्रमाणेन वा क्रमयौगपद्यनिवृत्तिलक्षणेन स्वसंवेदनसामर्थ्यसिद्धेर्विकल्पसिद्धेर्वा वस्तुत्वावस्तुत्वाभ्यां सन्दिह्यमाने विपक्षे धर्मिणि कार्यहेतोर्धूमादेर्वह्न्यादिना महानसादौ दृष्टान्तधर्मिणि त्रिविधप्रत्यक्षानुपलम्भतः पञ्चविधप्रत्यक्षानुपलम्भतो वा व्याप्तिर्ग्रहीतव्या । अनुपलम्भस्य तु असद्व्यवहारयोग्यत्वेन सह व्याप्तिः प्रत्यक्षेणैव । अन्येषां तु स्वभावहेतूनां कार्यहेतूनां वा केषाञ्चित्, *यथास्वभावं प्रमाणेनोन्नीय ग्रहीतव्येति ॥ § 89

व्याप्त्यनिश्चये हेतोरनैकान्तिको दोषः । स च त्रिविधः— असाधार-
48/ri णानैकान्तिकः साधारणानैकान्तिकः सन्दिग्धविपक्ष व्यावृत्तिकश्चेति । तत्र असाधारणानैकान्तिको यथा--सात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात् अपरजीवच्छरीरवत् घटवत् । अयं हेतुरपरजीवच्छरीरे आत्मना व्याप्त इति न निश्चितः । घटे च विपक्षे आत्मनोऽभावान्निवृत्त इति न निश्चितः ।

४ म्] * Not found in tabha-G
१३ स्य] tabha-G सत्वात्.
२७ *] tabha-G यथास्वं.
२७ माणेनोन्नीय] tabha-G प्रतिपत्तव्येति.

धर्मिणि तु जीवच्छरीरे विद्यत इति असाधारणानैकान्तिक उच्यते । अपरश्चासाधारणो यथा--अनित्यश्शब्दः श्रावणत्वात्, घटवत्, आकाशवदिति । साधारणानैकान्तिको कथा--नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्, घटवत् आकाशवत् । सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिको यथा--सः श्यामस्तत्पुत्रत्वात्, परिदृश्यमानतत्पुत्रवदिति ॥ § 90

यदुक्तं प्राक्, सत्त्वस्य क्षणिकत्वेन सह व्याप्तिः प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययाभ्यां ग्रहीतव्येति, तत्र कोऽयं प्रसङ्गो नाम ? प्रमाणप्रसिद्धव्याप्तिकेन वाक्येन परस्यानिष्टत्वापादनाय प्रसञ्जनं प्रसङ्गः । यथा सामान्यस्य एकस्य अनेकवृत्तित्वाभ्युपगमे अनेकत्वप्रसञ्जनम् । तथा हि--यदनेकवृत्ति तदनेकं यथा अनेकभाजनगतं तालफलम् । अनेकवृत्ति च सामान्यम् । तस्मादनेनाप्यनेकेन भवितव्यमिति प्रसङ्गः । अथानेकत्वं नेष्यते, तदाऽनेक वृत्तित्वं च मा स्वीकुर्वीथाः । ननु यद्येतत् प्रसङ्गाख्यं साधनं प्रमाणं न 49/ri भवति त्रैरूप्याभावात् कथमस्योपन्यास इति, व्याप्तिस्मरणार्थं व्याप्यैकदेशकथनवदिति । यदुक्तम्--प्रसङ्गो द्वयसम्बन्धादे काभावेऽन्यहानये इति । अस्यायमर्थः--व्याप्यव्यापकयोः सम्बन्धे सति यदि व्यापकं नेष्यते तदा व्याप्यमपि नेष्यताम् । अथ व्याप्यमिष्यते तदा व्यापकमपीष्यतामिति ॥ § 91

वादिना साधन उपन्यस्ते प्रतिवादिना तत्र दूषणं वक्तव्यमिति न्यायः । असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानामन्यतमस्योद्भावनं दूषणम् । यथोक्तम्--दूषणानि न्यूनताद्युक्तिः इति । नन्वेषामेवोद्भावनं यदि दूषणं, क्व तर्हि वैयर्थ्यासामर्थ्यातिप्रसङ्गादीनामन्तर्भावः ? अत्रैव त्रिषु । तत्र वैयर्थ्यं तावदसिद्धेऽन्तर्भवति । सन्दिग्धसाध्यधर्मो हि हेतुरुच्यते । वैयर्थ्यं तु यत्रोपन्यस्यते तत्र सन्दिग्धसाध्यधर्मकत्वं हेतोर्लक्षणं हेतौ न सम्भवतीति असिद्ध उच्यते । हेतोर्लक्षणस्यासिद्धेः यदुक्तम्--सन्दिग्धे हेतुवचनात् व्यक्तो हेतोरनाश्रयः इति । असामर्थ्यं तु स्वरूपासिद्धावन्तर्भवति । न हि हेतोः सामर्थ्यं नाम हेतुस्वरूपादन्यत् । हेतोरवस्तुत्वप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गश्चानैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यः, साध्यSee → ४धर्मSee → ४मतिक्रम्य विपक्षेऽपि प्रसक्तेरिति ॥ § 92

50/ri

यत्र तु धर्मिणि साध्यं साधयितुमारब्धं तस्य धर्मिणः प्रमाणवाधितत्वे आश्रयासिद्धिर्हेतोर्दूषणम् । यथा सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात् । तदिह बौद्धस्यात्मैव न सिद्धः, किं पुनरस्य सर्वदेशोपलभ्यमानगुणत्वं सेत्स्यति । तथा हि, तैर्थिकाः खल्वेवं ब्रुवन्ति । शरीरादिवस्तुव्यतिरिक्तं शुभाशुभकर्मकर्तृतत्फलभोक्तृनित्यव्यापिरूपमात्माख्यं द्रव्यान्तरमस्ति । तेन

८ ङ्गः] tabha-T contains a few more lines the restoration of which is given in the part I.
१२ दाऽनेक] tabha-my वृत्तिकं.
१२ नं] tabha-my प्रमाणमेव.
१४ न्धादे] tabha-G कापाये.
२४ नात्] tabha-G व्यस्तो.
२७ र्म] tabha-T अर्थ.
३१ ल्वेवं] tabha-G वदन्ति.

च यदि नाम विश्वं व्याप्तं तदापि यदुपभोगायतनतया See → २परेणSee → २ परिगृहीतं जीवच्छरीरं तदेव सात्मकमभिधीयत इति । एतच्चायुक्तम् । आत्मनः सिद्धये प्रमाणाभावात् । न हि प्रत्यक्षेण आत्मा प्रतीयते । चक्षुरादिज्ञानानां रूपादिविषयपञ्चकनियतत्वात् । मानसस्याप्यहंप्रत्ययस्य शरीरादिविषयत्वात् गौरोऽहं स्थूलोऽहं गच्छाम्यह See → ३मित्याद्याकारेणSee → ३ अहं See → ४प्रत्ययSee → ४ उत्पद्यते । यदाह अलङ्कारकारः—

अहमित्यपि यज्ज्ञानं तच्छरीरेन्द्रि यांशवित् ।
अहं काणस्सुखी गौरः समानाधारवेदनात् ॥§ 95

न चास्य शरीरव्यतिरिक्तस्य तद्धर्मो गौरत्वं स्थूलत्वं वा । न च विभोरमूर्तस्य मूर्तद्रव्यानुविधायिनी गमनक्रिया युक्तिमती । न चायं माणवके सिंहप्रत्यय इव भाक्तो युक्तः, स्खलद्वृत्ति प्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन प्रतीयते, कार्यस्वभावलिङ्गाभावात् । नित्यपरोक्षेण देशकालाकारव्यतिरेकविकलेनात्मना सह कस्यचिदन्वयव्यतिरेकात्मककार्यकारणभावासिद्धेः कार्यलिङ्गायोगात् । धर्मिसत्तायाश्चासिद्धत्वात् स्वभावलिङ्गानुपपत्तेः । न चान्यल्लिङ्गमस्ति । अन्येनापि लिङ्गेन भवता साध्यव्याप्तेन भवितव्यम् । तस्य च सर्वथाऽसिद्धेः कथं तेन व्याप्तत्वं लिङ्गस्य निश्चीयताम् ? *किञ्च, किमयमात्मा बोधरूपः, अबोधरूपो वा ? यदि बोधरूपो नित्यश्च तदा चक्षुरादिवैफल्यप्रसङ्गो दुर्वारः । अथानित्यो बोधरूपस्तदा ज्ञानस्यैवात्मेति नाम कृतम्, न विप्रतिपत्तिः । अथाबोधरूपो दृश्यश्च तदाऽनुपलम्भोऽस्य सत्तां न क्षमत इति निरात्मसिद्धिरनवद्या । तस्मात् सर्वं संस्कृतं वस्तु निरात्मकमिति ॥ § 96

स्वरूपासिद्ध्याऽप्यसिद्धो हेत्वाभासो भवति । यथा अनित्यश्शब्दः चाक्षुषत्वादिति । ननु व्याप्त्यसिद्धिरपि दूषणम्, तेनापि परेष्टार्थासिद्धेः । तत्किं नोच्यते ? अनैकान्तिकदूषणेनैव गतार्थत्वात् पृथङ्नोक्तम् । तथा हि--न स्वलक्षणाभ्यां व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या । स्वलक्षणस्य देशकालाकारनियतत्वेनाप्यन्यत्रानुगमाभावात् । अपि तु साध्यसाधनसामान्याभ्यामव व्याप्तिर्ग्रहीतव्या
52/ri । तत्र च यदि साधनं साध्येन व्याप्तं न प्रतीयते तदा साधनं च स्यात् साध्यं च न स्यादित्यनैकान्तिकमेव भवति ॥ § 97

See → १ननु सामान्यं चेदप्रसिद्धंSee → १, तत्कथं साध्यसाधनसामान्याभ्यां सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः प्रमाणेन गृह्यते ? नैष दोषः ।

२ रेण] Omited in tabha-T
६ कारेण] tabha-G मित्यादिना कारणेन.
६ य] tabha-my सम्प्रत्यय.
८ रीरेन्द्रि] tabha-my याङ्ग.
१० स्य] tabha-G धर्मो.
१३ रोक्षेण] tabha-G देशकालव्यतिरेक. tabha-T देशकालाकारविकलेन.
१७ *] tabha-G अपिच.
३० सिद्धं] tabha-T ननु भवतामनैक्रान्तिकमेव नास्ति किं.

यतो यादृशं सामान्यं परैः परिकल्प्यते तादृशं प्रमाणेन वाध्यत इति नाभ्युपेयते तत्सौगतैः । ननु व्यवहारप्रसिद्धमन्यव्यावृत्ति लक्षणमपोहसंज्ञित-मपि । ननु कोऽयमपोहो नाम ? यथा ध्यावसायं वाह्य एव घटादिरर्थः अपोह इत्यभिधीयते, अपोह्यतेऽस्मादन्यद्विजातीयमिति कृत्वा । यथाप्र-तिभासं बुद्ध्याकारो वाऽपोहः, अपोह्यते पृथक् क्रियतेऽस्मिन् बुद्ध्याकारे विजातीयमिति कृत्वा । यथातत्त्वं निवृत्तिमात्रं प्रसज्यरूपो वाऽपोहः, अपोह-नमपोह इति कृत्वा । ननु यथाध्यवसायं विधिरेव, तर्हि केवलो विषय इत्यागतम् । न *अपोहविशिष्टो विधिरभिप्रेतः । यत्तु गोप्रतीतौ न ग-वात्मा अगवात्मेति सामर्थ्यादपोहः पश्चान्निश्चीयत इति विधिवादिनां मतम् । अन्यापोहप्रतिपत्तौ च सामर्थ्यादन्यापोढो गवादिरर्थोऽवधार्यत इति निवृत्त्य-पोहवादिनां मतम् । तन्न युक्तम्, व्यवहारकाले प्रथमं वर्तमानस्यापि See → ६प्रतीतिSee → ६ क्रमादर्शनात् । न हि विधिं प्रतिपद्य क- 53/ri
श्चिदर्थापत्तितः पश्चादपोहमवगच्छति । अपोहं वा प्रतिपद्य पश्चाSee → १दन्यापोढSee → १मवगच्छति । तस्मात् गोप्रतिपत्तिरेव अन्यापोढप्र-तिपत्तिरुच्यते । यद्यपि गोशब्दादुच्चरितादन्यापोढशब्दानुल्लेख उक्तः, तथाऽपि नाप्रतिपत्तिरेव विशेषणभूतस्यान्यापोहस्य । अगवापोढ एव वस्तुनि गोश-ब्दस्य षङ्केतितत्वात् । यथा नीलोत्पलसङ्केतितेन्दीवरशब्दात् उत्पलप्रतीतौ तत्काल एव नीलिमस्फुरणमनिवार्यं, तथा गोशब्दादप्यगवापोढ एव व-स्तुनि सङ्केतितात् गोप्रतीतौ तुल्यकालमेव विशेषणत्वात् अपोहस्य अग-वापोहस्फुरणमनिवार्यम् । यथा च प्रत्यक्षस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपाभावग्रहण-मभावविकल्पोत्पादनशक्तिरेव, तथा विधिविकल्पानामपि तदनुरूपानुष्ठान-शक्तिरेवाभावग्रहण मभिधीयते । अन्यथा यदि गोशब्दादर्थप्रतिपत्तिकाले नावगतः परापोहः, कथं तर्हि अन्यपरिहारेण प्रतिपत्ता गवि वर्तताम् । ततो गां बधानेति चोदितोऽश्वानपि बध्नीयादिति । तस्मात् स्थितमेतत्, बाह्यार्थोऽध्यवसायादेव शब्दवाच्ये व्यवस्थाप्यते; न तु स्वलक्षणपरिस्फूर्त्या; प्रत्यक्षवद्देशकालाकारावस्थानियतप्रव्यक्तस्वलक्षणास्फुरणात् । यदाह न्याय-परमेश्वरः-- § 98

54/ri

शब्देनाव्यापृताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात् । अर्थस्य दृष्टाविव इति ॥

§ 99

किञ्च स्वलक्षणात्मनि वस्तुनि वाच्ये सर्वात्मना प्रतिपत्तेः विधिनिषेधयोर-योगः । तस्य हि सद्भावे अस्तीति व्यर्थम् । नास्तीत्यसमर्थम् । See →

---

२ व्यावृत्ति] tabha-my लक्षण शब्दाभिधेयं.
३ था] tabha-G व्यवसायं.
८ *] tabha-G अन्यापोह.
१० इति] tabha-my अभाववादि.
१२ तीति] Omitted in tabha-G; tabha-T प्रत्येक.
१४ न्यापोढ] tabha-T द्व्यावृत्ति.
१९ तीतौ] tabha-my तत्काल.
२१ था] tabha-G विकल्पानां, tabha-my विधिकल्पानां.
२२ ण] tabha-G उच्यते.

*असद्भावे तु नास्तीति व्यर्थम् । अस्तीत्यसमर्थम् । See → *[*]अस्ति चास्त्यादिपदप्रयोगः । तस्मात् परमार्थतो न स्वलक्षणं शब्दैरभिधीयत इति स्थितम् ॥ § 100

ननु यथा प्रत्यक्षेण घटस्वरूपे गृहीतेऽपि पश्चात्तत्रैव क्षणिकत्वादिनिश्चयार्थं प्रमाणान्तरं प्रवर्तते, तथा वृक्षशब्देन वृक्षत्वांशे प्रतिपादिते सत्त्वांशनिश्चयार्थमेव सदादिपदप्रयोगो भविष्यतीति चेत्, न । प्रत्यक्षस्यानिश्चयात्मकत्वादनभ्यस्तस्वरूपविषये प्रमाणान्तरं वर्तत इति युक्तम् । विकल्पस्य तु स्वयं निश्चयात्मकत्वात्, गृहीते स्वरूपे किं प्रमाणान्तरेण परं ग्रहीतव्यमिति ॥ § 101

यादृशं सामान्यं परैः परिकल्प्यते अनेकव्यक्तिसमवेतं दृश्यमेकं नित्यं तादृशस्य सत्तासाधकं न किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । ततः सदिति व्यवस्थापयितुं तन्न युक्तम् । तथा हि--गवादिव्यक्त्यनुभवकाले वर्णसंस्थानाद्यात्म-
55/ri कं व्यक्तिस्व रूपमपहाय नान्यत् किञ्चिदेकमनुयायि प्रत्यक्षे भासते । तादृशस्यानुभवाभावात् । नापि स्वलक्षणानुभवानन्तरमेकाकारपरामर्शप्रत्ययात् अन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यपरिकल्पनं युक्तिसङ्गतम् । व्यक्तिभ्य एव स्वहेतुदत्तशक्तिभ्योऽस्य प्रत्ययस्य परम्परयोत्पत्तेः । भेदेऽपि काश्चिदेव व्यक्तयोऽस्य जननाय समर्थाः, न सर्वाः, इत्यत्र कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां दृष्टस्यातिवर्तयितुमशक्यत्वात् । दृष्टं चेदं सामर्थ्यं भेदाविशेषेऽपि कासाञ्चिदेव व्यक्तीनाम् । यथा ज्वरादिप्रशमने गुळूचीनिम्बादिनाम् । यथोक्तम्—

See → *एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधनेSee → * ।
भेदेऽपि नियताः केचित्स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥§ 104

इति । किञ्च सर्वगते विजातीयाद्व्यावृत्ते सत्यपि सामान्ये किं भेदाविशेषेऽपि गोव्यक्तिष्वेव समवेतं तत् सामान्यं तत्रैव चैकाकारां बुद्धिं जनयतीति प्रश्ने स्वभावेनैवेत्युत्तरं परस्य । तच्च प्रमाणासङ्गतम् । अस्माकं तु स्वभावेनोत्तरं प्रमाण सिद्धत्वात् See → a* युक्तिसङ्गतमेव ॥ § 105

तथेदमपरं जातिसाधनाय साधनं परस्य । यत् विशिष्टं ज्ञानं तत्
56/ri विशेषणग्रहणनान्तरीयकम्, यथा दण्डि ज्ञानम् । विशिष्टज्ञानं चेदं गौरयमित्यर्थतः कार्यहेतुः । अत्रोच्यते--विशिष्टबुद्धेर्भिन्नविशेषणग्रहणनान्तरीयकत्वं साध्यं, विशेषणमात्रानुभवनान्तरीयकत्वं वा । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षबाधा । वस्तुग्राहिणि प्रत्यक्षे उभयप्रतिभासाभावात् । विशिष्टबुद्धित्वं च सामान्यमित्यनैकान्तिको हेतुः स्यात्, भिन्नविशेषणग्रहणमन्तरेणापि तस्य दर्शनात्

१ *] * Not found in tabha-G
७ रं] tabha-G प्रवर्तते.
८ किं] tabha-my शब्दान्तरेण.
२१ ने] * Missing in tabha-T &tabha-G
२३ किञ्च] tabha-G सर्वतः.
२६ माण] tabha-my युक्तत्वात्.
२६ *] a Not found in tabha-G

। यथा स्वरूपवानयं घटः, गोत्वसामान्यमिति वा । द्वितीयपक्षे तु सिद्धसाधनम्, स्वरूपवान् घट इत्यादिवत् गोत्वादिजातिमान् पिण्ड इति परिकल्पितSee → १भेदमुपादायSee → १ विशेषणविशेष्यभावSee → २स्येष्टत्वात्See → २ । अगोव्यावृत्त्यनुभवभावित्वात् गौरयमिति व्यवहारस्य । तदेवं See → a अतोऽपि साधनान्न साभान्यसिद्धिरिति See → a । तदेवं परपरिकल्पितसामान्यस्य विचारासहत्वात्, अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रमेव सामान्यमपोहशब्दवाच्यं व्यवहाराङ्गं यथाध्यवसायमनवद्यमिति स्थितम् । सामान्यस्य निषेधाय प्रयोगः पुनरेवं कर्तव्यः— यद्यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तत्तत्र असद्व्यवहारविषयः, यथा तुरङ्गमोत्तमाङ्गे शृङ्गं, नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सामान्यं परिदृश्यमानासु व्यक्तिष्विति स्वभावानुपलब्धिः । नचासिद्धसम्भावना । वर्णसंस्थानलक्षणं व्यक्तिस्वरूपमपहाय द्वितीयस्यानुयायिनो रूपस्य निपुणमपि निरूप्यमाणस्य सर्वथा दर्शनाभावात् । नापि ज्ञानवद्दर्शना भावेऽपि प्रत्यक्षसिद्धत्वमस्याभिधातुमुचितम् 57/ri । ज्ञानं हि स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धम्, न तु चक्षुर्विज्ञानग्राह्यम् । इदं तु सामान्यं चक्षुर्विज्ञानग्राह्यमर्थधर्मत्वात् । प्रत्यक्षं च परैरिष्टमिति । See → a तदेवं परपरिकल्पितसामान्यस्य विचारासहत्वात्, अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रमेव सामान्यमुक्तम् See → a । तस्मात् सर्वं संस्कृतं वस्तु परपरिकल्पितसामान्येन शून्यमिति स्थितम् ॥ § 106

नापि केनचिद्बुद्धिमतोपरचितमित्यपि विज्ञेयम् । तथा हि--अस्य जगतः कर्ता भवन् नित्यो वा भवेदनित्यो वा । तत्र न तावन्नित्यो युक्तः, नित्ये कर्तरि समर्थे सति सर्गस्थितिप्रलयानां नियमेन यौगपद्यप्रसङ्गात् । येन हि स्वरूपेण स्थितिप्रलययोः स कर्ता तदस्य स्वरूपं सर्गकालेऽपि सन्निहितमिति तदैव स्थितिप्रलयौ कुर्यात् । सहकारिविरहान्न करोतीति चेत्, तदसत् । न हि नित्येन सहकारिणा कदाचिदप्ययं विरहितः, सदा सन्निहितत्वात् । नाप्यनित्येन सहकारिणा विरहितः, अनित्यसहकारिणोऽपि तदायत्तजन्मत्वात् । तत एकदा सर्वकरणादिप्रसङ्गः ॥ § 107

ननु बुद्धिमत्त्वादीश्वरस्य नैष दोषः । बुद्धिशून्यो हि स्वसत्तामात्रजन्यं कार्यमक्रमेणैव कुर्यात् । बुद्धिमांस्तु कर्त्तमीशानोऽपि अनिच्छन्न करोतीति कस्तस्योपालम्भः ? उच्यते— ता अपीच्छाः स्वसत्तामात्रनिबन्धनाः किं 58/ri करोतीति स एवास्योपालम्भः । अथ स्वरूपेण सामर्थ्ये सत्यपि एष एव तस्य स्वभावः, यत्सहकारिलक्षणयाऽऽगन्तुकशक्त्या विना न करोतीति चेत्, तर्हि माताऽपि सती वन्ध्या सा प्रकृत्यैवेतदपि वक्तव्यं भवेद्भवतामिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ § 108

३ मुपादाय] tabha-T व्यवहारकारणं कृत्वा
४ त्वात्] tabha-T °स्य व्यक्तत्वात्
६ सिद्धिरिति] a Not found in tabha-G
१२ स्य] tabha-G सर्वदा.
१५ तु] Not found in tabha-T &tabha-G
१७ म्] a Not found in tabha-G

नन्वेष एव कार्यस्वभावः, केवलात् समर्थादपि नोदेति, सहकारिणमपेक्ष्यैव पश्चाद्भवति नास्योपालम्भ इति तन्न युक्तम् । समर्थो हि सहकार्यपेक्षामनादृत्य बलादेव कार्यं कुर्यात् । अन्यथा ह्यस्य असमर्थत्वप्रसङ्गात् । नापि नित्यः क्रमेण कार्यकारीति युक्तम्, निरपेक्षत्वात् । यदाह दिङ्मण्डलविख्यातकीर्तिर्धर्मकीर्तिः—

नित्यस्य निरपेक्षत्वात् क्रमोत्पत्तिर्न युज्यते ।
क्रियायामक्रियायां च कालयोः सदृशात्मनः ॥See → * *[§ 111]

इति । एतेन आत्मादीना मक्षणिकानां घटादीनां क्षणिकानां च क्रमेण कार्यकरणं प्रत्युक्तम् । न चात्र प्रत्यक्षविरोधः, प्रत्यक्षेणाक्षणिकस्य ग्रहणायोगात् । न हि क्षणिकं प्रत्यक्षमक्षणिकमीक्षितुं क्षमते । अनेकक्षणव्यापारो ह्यक्षणिकः । स कथमेकक्षणभाविना ध्यक्षेण ग्रहीतुं शक्यः । न हि
59/ri प्रागूर्ध्वं चावस्थानमधुना प्रकाशते । तस्याप्य धुनातनताप्रसङ्गात् । जन्मविनाशावधिप्रतिभासप्रसङ्गादिति नेदं प्रत्यक्षं पूर्वापरकालव्याप्तमर्थं कञ्चिदपि ग्रहीतुमलम् । एतेन प्रत्यभिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वमाख्यातम् । साक्षात्कारि हि ज्ञानं प्रत्यक्षम् । न च प्राग वस्थमधुना साक्षात्कर्त्तव्यं, अपि तु स्मर्त्तव्यम् । न च स्मरणस्वरूपं प्रत्यक्षम् । अथ मतं भवेदिदं स्मरणं यदिदानीन्तनमवस्थानं न साक्षात्कुर्यात्, तत्साक्षात्करणप्रवणं कथमिदं स्मरणं नाम ? यदाह भट्टः—

पूर्व प्रमितमात्रे हि जायते स इति स्मृतिः ।
स एवायमितीयं तु प्रत्यभिज्ञाऽतिरेकिणी ॥[§ 114]

इति । स्मरणग्रहणस्वरूपं तर्हि प्रत्यभिज्ञानं स्यात्, न तु ग्रहणस्वरूपमेव । स्मर्यमाणे ग्रहणायोगात्, गृह्यमाणे च स्मरणायोगात् । न चैकस्य स्मरणग्रहणे सम्भवतः, परस्परविरोधात् । येन हि स्वरूपेण स्मरणं न तेन स्वरूपेण ग्रहणमित्यनुन्मत्तेन शक्यते वक्तुम् । रूपान्तरेण चैकस्य स्मरणग्रहणे न स्याताम् । भावेऽपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे स्याताम् । न तु स्मर्यमाणे प्रत्यक्षमेव, प्रत्यक्षायोगात् । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो भ्रान्त एव,
60/ri निर्विषयत्वात् । प्रयोगश्चैवम्--यः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः स तत्त्वतो नैकालम्बनः, यथा लूनपुनर्जाततृणादिषु । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययश्चायं तदेवेदं नीलादीतिप्रत्यय

२ ति] Not found in **tabha-T** &**tabha-G**
३ था] Not found in **tabha-T** &**tabha-G**
७ दृशा] **tabha-my** र्थतः.
७ *] * cf. P S V. ii. २६७.
८ आत्मादीना] **tabha-T** नित्यानां.
११ भाविना] **tabha-T** प्रत्यक्षेण.
१२ स्याप्य] **tabha-G** धुनात्व.
१४ भिज्ञान] **tabha-T** स्य प्रत्यक्षत्वं निरस्तम्.
१५ प्राग] **tabha-G** वस्थं.
१९ पूर्व] **tabha-my** प्रतीत.
२४ ते] **tabha-my** कर्त्तुं.

इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः । एकत्वानेकत्वयोः परस्परविरोधात् तद्विषयकसंवेदनयोरपि विरोधः । तेनैकालम्बनत्वविरुद्धेन अनेकालम्बनत्वेन पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो व्याप्त इति न प्रत्यभिज्ञानं क्षणिकानुमानबाधकम् । न च केशादिष्वपि सामान्यालम्बनतया एकालम्बनत्वम् । केशादिव्यक्तेरेव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । सामान्ये प्रत्यभिज्ञायमाने तदेवेदं केशत्वादीति स्यात्, न तदेवेदं केशादीति । अत एवैकालम्बनत्वे प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य क्रमेतराभ्यामुत्पत्तिविरोधात् विरुद्धानैकान्तिकत्वे नाशङ्कनीये । न च प्रत्यभिज्ञानमेव तदवस्थापकम्, तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तस्मात् स्थितमेतत् नित्यः कर्ता नास्तीति । यदि नित्यः कर्ता जगतो न कारणं, किमस्य तर्हि कारणं ? सत्वानां शुभाशुभाख्यं कर्म । यथोक्तम्:—

सत्वलोकमथ भाजनलोकं
चित्तमेव रचयत्यतिचित्रम् ।
कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं
कर्म चित्तमवधूय न चास्ति ॥§ 119

इति । वैभाषिकमाश्रित्य पुनर्भगवता सर्वज्ञेन चोक्तम्-- § 120

61/ri

See → १आकाशं द्वौ निरोधौ च नित्यं
त्रयमसंस्कृतम्See → १
संस्कृतं क्षणिकं सर्व मात्मशून्यमकर्तृकम् ॥ इति
।§ 122

ननु सर्वज्ञसिद्धौ हि तद्वचनं निदर्शनीकर्तुमुचितम् । सर्वज्ञसिद्धये किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते । यो यः सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यास कलितचेतोगुणः स सर्वः स्फुटीभावयोग्यः, यथा युवत्याकारः कामिनः पुरुषस्य । यथोक्ताभ्यासकलितचेतोगुणाश्चामी चतुरार्यसत्यविषयाकारा इति स्वभावहेतुः । न तावदाश्रयद्वारेण हेतुद्वारेण वासिद्धसम्भावना । सङ्कल्परूढानां चतुरार्यसत्यविषयाकाराणां धर्मिणां चेतोगुणमात्रस्य च हेतोः प्रत्यात्मवेद्यत्वात् । न चैष विरुद्धः, सपक्षे कामिन्याकारे सम्भवात् । न चानैकान्तिकः, अभ्यासेन सहितचेतोगुणस्फुटप्रतिभासयोः कारणकार्ययोः

---

१ विरोधात्] tabha-my तद्विषययोरपि संवेदनयोर्विरोधात्.
१५ म्] Found only in tabha-T
१६ र्व] tabha-my मात्मा.
१७ किं] tabha-T प्रमाणं नास्ति चेत्.
१७ कालाभ्यास] tabha-G सहित.
१८ र्वः] स्फुटप्रतिभासयोग्यः.

कुम्भकारघटयोरिव सर्वोपसंहारेण प्रत्यक्षानुपलम्भतः कार्यकारणभावसिद्धौ अभ्याससहितचेतोगुणत्वस्य साधनस्य स्फुटप्रतिभासकारणयोग्यतया व्याप्तिसिद्धेः । तथा हि--व्याप्त्यधिकरणे कामातुरवर्तिनि युवत्याकारे सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्याससहितचेतोगुणात् पूर्वमनुपलब्धिः स्फुटाभत्वस्य, पश्चाद- 62/ri भ्याससंवेदनं, स्फुटाभसंवेदनमिति त्रिविधप्रत्यक्षानुपलम्भसाध्यः कार्यकारणभावः स्फुटप्रतिभासाभ्यास सहितचित्ताकारयोरित्युपपन्ना सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः । अतोऽनैकान्तिकत्वाभावात् अनवद्यो हेतुः ॥ § 123

नन्वनेन साधनेन चतुरार्यसत्याकाराणां साक्षात्करणात् चतुरार्यसत्याकारसाक्षात्कारी विवक्षितस्सर्वज्ञः सिध्यति, न त्वविशेषेण सर्वधर्मसाक्षात्कारी, ततस्तत्सिद्धये साधनान्तरमभिधेयम् । उच्यते--यत्प्रमाणसंवादि निश्चितार्थं वचनं, तत् साक्षात् पारंपर्येण वा तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकं, यथा दहनो दाहक इति वचनम् । प्रमाणसंवादिनिश्चितार्थं चेदं वचनं, क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति अर्थतः कार्यहेतुः । नास्यासिद्धिः, सर्वधर्मक्षणभङ्गप्रसाधनादस्य वचनस्य सत्यार्थत्वात् । नापि विरुद्धः, सपक्षे भावात् । न चानैकान्तिकता, वचनमात्रस्य संशयविपर्यासपूर्वकत्वेऽपि प्रमाण संवदि निश्चितार्थस्य वचनस्य साक्षात् पारंपर्येण वा तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या मुपलम्भात् । अन्यथा धूमादा वपि हेतुत्यागप्रसङ्गादशेषकार्यहेतूच्छेदप्रसङ्गः ॥ § 124

स्यादेतत् । अनेकभवपरम्परालक्षणेन दीर्घकालेन *भाव्यस्य सङ्क- 63/ri ल्पारूढस्य स्फुटाभत्वं सम्भाव्यते । भवपरम्प रासिद्धये तु किं प्रमाणम् ? उच्यते । यच्चित्तं तत् चित्तान्तरं प्रतिसन्धत्ते, यथेदानीन्तनं चित्तम् । चित्तं च मरणकालभावीति स्वभावहेतुः । न चार्हच्चरमचित्तेन व्यभिचारः । तस्यागममात्रप्रतीतत्वात् निःक्लेशचित्तान्तरजननाद्वा हेतोः क्लेशे सति विशेषापेक्षणादित्यनागतभवसिद्धिः । इह पूर्वजन्माभ्यासात् तपोदानाध्ययनादौ सर्वसत्वानामभ्यासे प्रवृत्तिरिति प्रवादः । ततस्तत्सिद्धये प्रमाणमुच्यते--यच्चितं तत् चित्तान्तरपूर्वकं यथेदानीन्तनं चित्तम् । चित्तं च जन्मसमयभावीत्यर्थतः कार्यहेतुः ॥ § 125

ननु तत्त्वसाक्षात्करणान्मुक्तिः । तत्त्वं चैकमेव, यथोक्तम्— मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टिस्तदर्थाशेषभावना इति । तत्कथं सर्वज्ञद्वैतं, बौद्धप्रभेदश्चेति ? नैष दोषः । यस्मात्सर्वमेतत् भूतार्थे सत्त्वानवतारयितुं भगवता प्रतिपादितम् । तथा हि वैभाषिकाणां मतम्—

---

६ तिभासाभ्यास] tabha-T विशिष्ट ? tabha-G सचिव.
१५ माण] Not found in tabha-T &tabha-G
१६ स्य] Not found in tabha-T &tabha-G
१७ म्भाभ्या] tabha-my व्याप्तेः.
१७ धूमादा] tabha-my वतिप्रसङ्गात्.
१९ *] tabha-G भाव्यमानस्य.
२२ न] tabha-my चात्र.

अकाशं द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतम् ।
संस्कृतं क्षणिकं सर्वमात्मशून्यमकर्तृकम् ॥ इति ॥§ 128

सौत्रान्तिकानां मतम्--ज्ञानमेवेदं सर्वं नीलाद्याकारेण प्रतिभासते, न बाह्योऽर्थः, जडस्य प्रकाशायोगात् । यथोक्तम्—

स्वाकारज्ञानजनका दृश्या नेन्द्रियगोचराः§ 129

इति । अलङ्कारकारेणाप्युक्तम्— 64/ri

यदि संवेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते ।
नचेत्संवेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते ॥§ 131

ननु यदि प्रकाशमानं ज्ञानमेवेदं, तदाऽस्ति बाह्योऽर्थ इति कुतः ? बाह्यार्थसिद्धिस्तु स्याद्व्यतिरेकतः । न हि सर्वत्र सर्वदा नीलादय आकाराः प्रकाशन्ते । न चैतत् स्वोपादानमात्र बलभावित्वे सति युज्यते । नियतविषये प्रवृत्त्ययोगात् । तस्मादस्ति किञ्चिदेषां समनन्तरप्रत्ययव्यतिरिक्तं कारणं, यद्बलेन क्वचित् कदाचित् भवन्तीति शक्यमवसातुम्, स एव बाह्योऽर्थ इति, *न पुनरसौ बाह्योऽर्थः अवयवी, गुणादयो धर्माः द्रव्याश्रयिणः पराभिमताः, नवविधं द्रव्यं परमाणवो वेति । तत्र न तावत् गुणादयः, द्रव्यनिषेधेनैव तेषां निषेधात् । न चासति समवायिनि द्रव्ये समवाय इति तद्दूषण मत्र नाद्रियते । द्रव्यं च पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति नवविधम् । तत्रात्मनिषेधायेदमपि साधनम्— यत्कादाचित्कं ज्ञानं तत्कादाचित्ककारणपूर्वकम्, यथा सौदामिनीज्ञानम् । कादाचित्कं चेदमहंकारज्ञानमित्यर्थतः कार्यहेतुः । नायमसिद्धः, *अहंकारे धर्मिणि 64-5ज्ञानत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नापि कादाचित्कविशेषणमसिद्धम्, सर्वदाऽहमिति ज्ञानाभावात् । नापि विरुद्धः, सपक्षे दर्शनात् । न चानैकान्तिकः, धूमपावकयोरिव कादाचित्कज्ञानकादाचित्ककारणयोः प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिसिद्धेः । *कादाचित्कज्ञानस्य चाकादाचित्ककारणादुत्पत्तौ कादाचित्ककारणादनुत्पत्तिप्रसङ्गः । अनियतहेतुकतायां चाहेतुकताप्रसङ्गः, तथाऽप्यनैकान्तिकत्वे प्रसिद्धधूमादिहेतुरप्यनैकान्तिकः स्यात्, विशेषाभावात् । अपि चाहंकारस्य अकादाचित्ककारणपूर्वकत्वे सदैवोदयप्रसङ्गः । कारणस्य कुर्वद्रूपत्वात्, अकुर्वतश्चोपचारतः का णत्वात्, कुर्वदकुर्वतोरैक्याभावात् । भावे वा कुर्वतोऽप्यकुवद्रूपतापत्तिः, तत्स्वभावत्वात् । किञ्चाहंकारस्य अकादाचित्ककारणादुत्पादे युगपदेवोत्पादप्रसङ्गः, अव्यग्रसामग्रीकत्वात् । नन्वहंकारस्यालम्बनमात्मा न कारणमिति चेन्न । अकारणस्यालम्बनत्वायोगादतिप्रस(?ा)दिति ॥ § 132

८ मात्र] tabha-T नियतप्रतिभास.
११ *] tabha-G, कः पुन.
१४ ण] tabha-my मपि ज्ञायते.
१७ *] tabha-my अहंकारज्ञाने.
२१ *] tabha-my कदाचित् ज्ञानत्वस्य.
२४ चाहं] कारज्ञानस्य.

अथ किमाकाशं नाम किञ्चिद्वस्तुभूतमस्ति ? त नास्ति वा ? नास्त्येवैतत् । यत्र हि सप्रतिघं द्रव्यमस्ति न तत्राकाशमवकाशं वा ददाति । यत्र नास्ति तत्र तदभावादेवावकाशः सिद्ध इति क्व वाऽऽकाशमवकाशं दद्यात् ? यस्मादवकाशप्रदमाकाशं भण्यते* तस्मात् सत्यस्मिन् सर्वदा सर्वथा सर्वत्रावकाशः स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मान्नास्त्येवाकाशमिति प्रतीमः । एतच्च वैमाषिकमतमपेक्ष्य दूषणमुक्तम् ॥ § 133

66/ri

परैस्त्वाकाशं शब्दगुणकमिष्यते । तच्चैकमिति चेत् समानदेशत्वात् सर्वशब्दानां विभागेन श्रवणं न स्यात् । ततस्सन्निहितदेश इव दूरदेशाभिमतोऽपि शब्दः श्रूयेत । न वान्योऽपीत्येकान्तः । दिक्कालयोश्चैकत्वात् पूर्वापरादिप्रत्ययानुपपत्तिः । एतेन नित्यस्यापि मनसोऽसम्भव एव । तथा हि--युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या मनोऽनुमीयते तद्वादिभिः । अनुभूयन्त एव युगपद्बहूनि ज्ञानानि नर्त्तकीदर्शनादौ । यदि पुनर्मनो नित्यं स्यात्तदानीमेतानि ज्ञानानि न युज्यन्ते । तस्मान्नास्त्येव मनोऽपि ॥ § 134

पृथिव्यादयोऽवशिष्यन्ते । ते चावयविपरमाणुभेदेन द्विधा इष्यन्ते । तत्र योऽवयवी घटादिः परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेणारब्धः प्रसिद्धः तस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भो बाधक इत्युक्तम् । यद्यवयवी नास्ति कथं तर्ह्ययमेकत्वेन प्रतिभासत इति चेत्—

भागा एव हि भासन्ते सन्निविष्टास्तथा तथा ।
तद्वान्नैव पुनः कश्चिन्निर्भागः सम्प्रतीयते ॥ § 137

इत्युक्तम् । ननु कोऽयं भागप्रतिभासो नाम ? नानादिग्देशावष्टम्भेन सञ्चितः परमाणुप्रतिभास एव । यद्येवं कथं प्रतिभासधर्मः स्थौल्यम् इत्युक्तं धर्मोत्तरेण; तत्राप्ययमेवार्थः । अर्थस्य स्वरूपेण नास्ति वेदनम्; भाक्तं स्यादर्थवेदनम् इति वचनात् । तस्माद्योऽयं नीलादिप्रतिभासो नानादेशव्यापित्वेनानुभूयते स एव स्थूलप्रतिभास इत्यदोषः । येऽपि तदारम्भकाः परमाणवो वैशेषिकाणां, साक्षादध्यक्षगोचरा वैभाषिकाणां दर्शने, स्वाकारसमर्पणप्रवणाः सौत्रान्तिकानां मते, तेऽपि योगाचाराणां दर्शने न सम्भवन्ति । न खल्वेकः परमाणुः प्रसिद्धिमध्यास्ते । तस्याधरोत्तरचतुर्दिक्षु परमाणुमध्यासीनस्य नियमेन षडंशतापत्तेः । यो ह्यस्य स्वभावः पूर्वपरमाणुप्रत्यासन्नः न स एवापरपरमाणुप्रत्यासन्नो घटते । तयोरेकदेशताप्राप्तेः । एवं च स पूर्वपरमाणुसन्निहितस्वभावोऽपरपरमाणुं प्रत्यासीदेद्यदि सोऽपि तत्र स्यात् । असत्यामपि प्रत्यासत्तावाभिमुख्यमात्रेऽप्ययमेव वृत्तान्तः । ततश्च परमाणुमात्रं पिण्डः प्रसंक्तः ॥ § 138

४ *] Found only in **tabha-my**
४ दा] Not found in **tabha-T**
२७ त्वेकः] **tabha-T** मध्यस्थः +

अथवाऽयं विचारः; यदेतत्प्रतिभासमानं तदेकं तावन्न युक्तम्, अनन्तरोक्तविचारात् । नाप्यनेकं, *परमाणुशः परमाणोरयोगात् । तथाहि--यद्यसौ सांशः कथं परमाणुः ? अथ निरंशः तदा संयुक्ताः परमाणवः सर्वात्मना संयोगात् परस्परमभिन्नदेशाः स्युरिति सर्वः पिण्डः परमाणुमात्रं स्यात्, पर्वतोऽपि क्षितिरपीति । तस्मादवश्यं तयोः स्वभावयोर्भेदोऽभ्युपेतव्यः । यथा चानयोस्तथाऽधरोत्तरदक्षिणोत्तरपरमाणु प्रत्यासन्नानां स्वभावानां च भेद 68/ri
इति षडंशतैव परमाणोर्न्यायबलादापतति । यदाह—

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता ।
षण्णां समानदेशत्वात् पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥§ 141

इति । न चैकासिद्धौ अनेकस्यापि सिद्धिरिति न सन्ति परमाणवः । यदि बाह्योऽर्थो नास्ति किं विषयस्तर्ह्ययं प्रतिभासः ? प्रतिभासः खल्वेषोऽनादिविततवासनातः प्रवर्तमानो निरालम्बन एव लक्ष्यते । तथा हि--सति विषये सालम्बनता स्यात् । तेन चावयविना भवितव्यम् परमाणुप्रचयेन वा । स चायमुभयोऽप्यनन्तरोक्तबाधकप्रमाण ग्राह ग्रस्तविग्रहो न व्योमतामरसमतिशेते । यथोक्तम्—

न सन्नावयवी नाम न सन्ति परमाणवः ।*
प्रतिभासो निरालम्बः स्वप्नानुभवसन्निभः ॥§ 144

इति । स्वप्नज्ञानं निरालम्बनं विदितमेव । न च स्वप्नजाग्रदनुभवयोर्भेदः कश्चिदप्यस्ति । सर्वप्रकारसाधर्म्यदर्शनात् । न चानालम्बनादनवाप्तरूपविशेषं विज्ञानं सालम्बनसम्बन्धमनुभवितुमुत्सहते । यदनालम्बनादविशिष्टं तदनालम्बनम्, यथैकस्मादाकाशकेशदर्शनात् See → ६द्वितीयम् ज्ञानंSee → ६ । अनालम्ब नाच्च स्वप्नज्ञानादविशिष्टं विवादास्पदीभूतं जाग्रद्विज्ञानमिति स्वभावहेतुः । यदि बाह्योऽर्थो नास्ति किं तर्हि परमार्थसत् ? ग्राह्यग्राहकादिकलङ्कानङ्कितं निष्प्रपञ्चविज्ञानमात्रं परमार्थसत् । यथोक्तम्--ग्राह्यग्राहकनिर्मुक्तं विज्ञानं परमार्थसत् इति । पुनश्चोक्तम्—

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥§ 147

२ *] tabha-T मध्यस्थः +
२ माणो] tabha-T परमाण्वंशस्य परमाणावनुपलब्धेः ।
१० न] tabha-my चैकता
१२ त्वेषोऽनादि] tabha-my स्थित.
१२ त] tabha-my वासनाबलात्.
१२ एव] tabha-G सम्भाव्यते.
१४ माण] not found in tabha-T
१६ *] not found in tabha-T
१८ नं] tabha-G विहित.
२२ म्] not found in tabha-T
२२ म्] tabha-T आकाशकेशदर्शनं दितीयँ.
२२ विवादा] tabha-G ध्यासितं.

उक्तं चैतद्भगवता—

बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।
वासनालुठितं चित्तमर्थाभासं प्रवर्त्तते ॥ इति ।§ 150

तत्र केचिदेवमाहुः--विज्ञानमेवेदं सर्वं सर्वशरीरविषयभावेन प्रसिद्धम् । तच्च स्वसंवेदनमिति न कस्यचित् ग्राह्यं ग्राहकं वा । कल्पनया तु ग्राह्यग्राहकभाव इति व्यवस्थाप्यते । ततः परिकल्पितग्राह्यग्राहकभावरहितं विज्ञानं साकार* सत्यमिति । अन्ये तु सकलाकारकलङ्कानङ्कितं शुद्धस्फटिकसंकाशं वास्तवं विज्ञानम् । आकारास्त्वमी वितथा एवाविद्यया दर्शिताः प्रकाशन्ते । तस्मात् ग्राह्यं नाम नास्त्येव । See → २ग्राह्याभावात्See → २ तदपेक्षया यद्ग्राहकत्वं विज्ञानस्य तदपि नास्तीति । माध्यमिकानां तु दर्शने तदपि विज्ञानं न परमा र्थसत्, विचारासहत्वात् । स्वभावेन हि युक्तं पारमार्थिकमुच्यते लोके । न चास्य विचारतः कश्चित्स्वभावो घटते एको वाऽनेको वा, पूर्वविचारासहत्वात् । यथोक्तम्—

नेष्टं तदपि धीराणां विज्ञानं पारमार्थिकम् ।
एकानेकस्वभावेन वियोगाद्गगनाब्जवत् ॥§ 153

इति ॥ कीर्तिपादैरप्युक्तम्—

भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।
यस्मादेकमनेकं वा रूपं तेषु न विद्यते ॥§ 156

इति ॥ तथाऽलङ्कारकारेणाप्युक्तम्—

यदा तु न विकल्पस्य न चान्यस्य प्रमाणता ।
तदा विशीर्यमाणेऽपि सर्वस्मिन् कोऽपराध्यतु ॥§ 159

बद्धमुक्तादिभेदोऽपि न चास्ति परमार्थतः ।
भेदो हि नावभात्येव सर्वत्र समदर्शिनाम् ॥§ 162

इति ॥ प्रयोगः पुनरेवम्--यदेकानेकस्वभावं न भवति न तत्परमार्थसत्, यथा व्योमकमलम्, एकानेकस्वभावं च न भवति विज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धिः । न तावदयमसिद्धो हेतुः । साकारे ज्ञाने बहिरर्थ इव एकानेकस्वभावायोग्यत्वस्य परिस्फुटत्वात् । यत्र हि लोकस्य बाह्यार्थव्यवहारस्तदेव साकारवादिनो ज्ञानम् । ततो यत्तस्य बहिर्भावे बाधकं तदेवान्तर्भावेऽपि बाधकम् । न हि स्थूलमेकमनेकं च परमाणुरूपमपीष्यते

७ *] Not found in tabha-T &tabha-G
१० ग्राह्याभावात्] tabha-T सर्वत्र तदभावात्.
३० रूप] tabha-T मुपपद्यते.

। विज्ञानात्मकानामयमाकारो यद्येकः स्थूलो यदि वाऽनेकः परमाणुशो भिन्नः उभयथाऽपि बाह्यार्थपक्षभाविदूषणमशक्यमुद्धर्तुम् । न हि तद्विज्ञाने बहिर्भावनिबन्धनं दूषणम्! येन तद्भावेन भवेत् । मूर्तिनिमित्तं बाधकम्; नामूर्ते विज्ञानात्मनि इत्यपि निस्सारम् । साकारतायां विज्ञानस्यापि मूर्तत्वात् । अयमेव हि देशवितानवानाकारो मूर्तिरिति ॥ § 163

*श्रीमन्महाजगद्दलविहारीय महापण्डितभिक्षुमोक्षाकरगुप्तविरचितायां तर्कभाषायां परार्थानुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ § 164

तर्कभाषामिमां कृत्वा पुण्यभासादि यन्मया ।
तेन पुण्येन लोकोऽयं बुद्धत्वमधिगच्छतु ॥ § 166

॥ तर्कभाषा समाप्ता ॥

---

५ हि] tabha-my देशे वितानवानारानो. tabha-G देशचित्तानामाकारो.
६ *] tabha-my पण्डितस्थविरमोक्षाकरगुप्तविरचितायां सप्तशतिकायां. तर्कभाषायां परार्थानुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ tabha-G श्रीमद्राजजगद्दलविहारीय महायतिभिक्षु... समाप्तः ॥
८ पुण्य] tabha-my समासादितम्.

92/ri

[

APPENDIX:A tentative restoration into Sanskrit of passages found in the Tibetan Version only.]APPENDIX: A tentative restoration into Sanskrit of passages found in the Tibetan Version only.

Pp. ४४१

स्वसंवेदनमात्रापेक्षया परचित्तस्यापि दृश्यत्वात् दृश्यशरीराविभागेन विद्यमानत्वाद्वा परचित्तस्य दृश्यत्वम् । न चैवं व्यावहारिकेन्द्रिय...व्याप्तिरिति तिष्ठति । स्वपरसन्तानसाधारणादृश्यचित्तमात्रप्रत्यक्षेण दृश्यचलनादेर्व्याप्तिग्रहणं न युक्तमित्यपि वाच्यम् । बाह्यार्थस्थितस्वपरसन्तानसाधारणचित्तमात्रस्य स्वरूपतोऽदृश्यत्वेऽपि दृश्यशरीरेण सहैकसामग्रीत्वेन सम्बन्धादविभागेन विद्यमानस्वपरसन्तानसाधारणं चित्तमात्रं चलनादिविशिष्टं प्रतीयते । तथा च दृश्यात्मना वा दृश्यशरीराविभागेन विद्यमानत्वाद्वा वस्तुद्वयस्य व्यावहारिकातिस्फुटप्रत्यक्षेण व्याप्तिर्गृह्यते नत्वनैवम्भूताकृतकायोग्यसाधारणचित्तमात्रेणेति ? कारणान्तरानुमानं युक्तम् । तस्मात् यदि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिग्रहणं तदा दृश्येनैव दृश्यस्येति न्यायः ॥

P. ४८

परस्यानिष्टत्वापादनाय प्रसञ्जनं प्रसङ्गः । यथा सिद्धादीनामतीतानागतकालयोः स्वरूपैक्याभ्युपगमे अतीतानागतकालभाविनामर्थाक्रियाकारित्वं प्रसज्यते । तथा हि, यद् यदा यज्जननसमर्थं तत्तदा तज्जनयत्येव । यथाऽन्त्यकारणसामग्री स्वकार्यम् । अतीतानागतकालभाविकार्यजननसमर्थश्चायं घटः वर्तमानकालेऽपीति स्वभावहेतुः प्रसङ्गः । न करोतीति च (Edtext outside numbered paragraph) विपर्ययः । यद्यदा यन्नकरोति तत्तदा तत्रासमर्थम् । यथा शाल्यङ्कुरमकुर्वन् कोद्रवः शाल्यङ्कुरे । न करोति चैषः वर्तमानकालेऽतीतानागतकालभाविकार्यमिति व्यापकानुपलब्धिर्भिनत्ति सम्बन्धादसमर्थक्षणमिति प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययाभ्यां प्रमाणाभ्यां सत्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिस्सिध्यति । साध्यविपर्ययबाधकप्रमाणेन वेति यदुक्तं तद्वाच्यम् । यत्क्रमिकार्यकारि अक्रमिकार्यकारि च न भवति न तदर्थक्रियासमर्थम् । यथा व्योमपद्मम् । अक्षणिकस्य क्रमिकार्यकारित्वं अनर्थस्य कार्यकारित्वं च नास्तीति व्यापकानुपलब्धिलक्षणविपर्ययबाधकप्रमाणेन अक्षणिकत्वेन व्यापकक्रमयौगपद्यनिवर्तनात् निवर्त्यमानार्थक्रियाकारित्वलक्ष-

णसत्त्वेनाविलम्बात् अर्थक्रियाकारित्वं क्षणिकत्वेनैव व्याप्तमिति सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिस्सिध्यति ॥

P. ७१

--परमाणुशो भिन्नः--मध्यमालङ्कारे महात्मना बोधिसत्त्वेन--

> आकारस्य यथासंख्यं विज्ञानमुपगम्यते ।
> तदाणुसदृशाकारा दुर्वाराऽत्र मतिस्ततः ॥§ 169

P...

....परमपुद्गलप्रसादमाश्रित्य बाह्याभ्यन्तरसमयेष्वनेकेषु विततविमलधिया शब्दपरिवर्तकेन लोत्सवभिक्षुणा श्रीस्थिरमतिना पण्डितमनपेक्ष्य स्वयमेव भाषान्तरीकृतोऽयं प्रबन्धः । अनेन जगतोऽमितं हितं भूयात् ॥

The TEI Header